

Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u »dugom« 19. stoljeću

Usmenost, pismenost i jezične politike

Na kulturnu povijest u Hrvatskoj u »dugom« 19. stoljeću možemo gledati kao na svojevrsnu povijest opismenjavanja koje je bilo u uskoj vezi s kulturnim i jezičnim politikama te s neizostavnim razvojem školstva. Samo opismenjavanje teklo je vrlo sporo pa je usmena kultura, osobito u ruralnim krajevima, dominirala nad pisanom kulturom sve do kraja 19. stoljeća. Raznoliki aspekti državne politike opismenjavanja izmjenjivali su se od terezijanske reforme školstva 1774. pa sve do početka Prvoga svjetskog rata. Iako nemamo točne podatke o stanju pismenosti krajem 18. stoljeća, na osnovi malog broja tadašnjih škola i podataka iz sredine 19. stoljeća, možemo pretpostaviti da je tada u Hrvatskoj bilo preko 95% nepismenih stanovnika. Tako velik postotak nepismenosti proizlazio je iz potpunog neuspjeha terezijanske reforme školstva u Hrvatskoj. Planirana mreža trivijalnih i glavnih škola u Hrvatskoj nikada nije izgrađena u cijelosti jer su lokalne sredine, na koje je prebačen sav teret financiranja, bile presiromašne za održavanje škola i plaćanje učitelja. U mjestima u kojima su škole i postojale bilo je malo polaznika, a sve do sredine 19. stoljeća u osnovnim su školama nastavu vodili uglavnom priučeni i neškoloovani učitelji. Da je situacija s nepismenošću bila nepovoljna i tijekom druge polovice 19. stoljeća pokazuju podaci o kretanju nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj od 1869. do 1900. godine. Tako je 1869. u Banskoj Hrvatskoj bilo oko 85% nepismenih stanovnika, od toga 88% među seoskim stanovništvom, a 52% među gradskim. Mažuranićevom reformom školstva do 1880. u Banskoj Hrvatskoj djelomično je smanjenja nepismenost, ali ona je još uvijek bila velika jer je gotovo tri četvrtine stanovnika bilo nepismeno. Usporedimo li to s Donjom Austrijom u kojoj je 1880. bilo samo 8,5% nepismenih stanovnika, uviđamo neučinkovitost tadašnjega hrvatskog obrazovnog sustava. Na cijelom prostoru austrijskog dijela Monarhije nisu vrijedili isti obrazovni standardi, što pokazuje slučaj Dalmacije u kojoj je 1880. bilo 87% nepismenih stanovnika. Do kraja 19. stoljeća hrvatski obrazovni sustav, bar što se tiče opismenjavanja, postaje sve učinkovitiji pa je 1900. u Banskoj Hrvatskoj bilo 55% nepismenih stanovnika. Tako je Banska Hrvatska u 20. stoljeće ušla s polovicom nepismenih stanovnika, a Dalmacija s čak 70% nepismenih stanovnika. Od tih 55% nepismenih stanovnika u Banskoj Hrvatskoj bilo je 47% nepismenih muškaraca i 62% nepismenih žena. Ta je razlika proizlazila iz učestale prakse neslanja ženske djece u škole, što je u seoskim patrijarhalnim obiteljima bilo prisutno tijekom cijelog 19. i početkom 20. stoljeća.

Zbog velike nepismenosti seoskog stanovništva pisana je kultura u 19. stoljeću bila dominantna samo u gradovima, a s obzirom na to da je do 1880. u gradovima Banske Hrvatske živjelo samo sedam posto stanovnika simbolička je moć pisane kulture bila kratkog dometa gotovo tijekom cijelog 19. stoljeća. Usmena i pisana kultura tijekom 19. stoljeća međusobno su se prožimale i nadopunjavale, a njihova je simbioza osobito bila izražena sredinom 19. stoljeća. Usmena/narodna kultura smatrana je blagom koje se trebalo sustavno prikupljati i čuvati kao autentičan trag nacionalnog kontinuiteta, kontinuiteta koji se konstruirao na način prikrivanja svih kulturnih diskontinuiteta.

Usmena je kultura tijekom 19. stoljeća bila potpuno ravnopravna pisanoj kulturi kojoj je u mnogim slučajevima bila i uzor. Najistaknutije književno djelo preporodne književnosti *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića svoj je status književnog remek-djela steklo i zbog savršenog spoja narodne i visoke kulture, čime je postignut dvostruki učinak prividnog kontinuiteta s usmenošću te sa starijom hrvatskom književnošću. U pojedinim književnim antologijama iz druge polovice 19. stoljeća prisutno je izjednačavanje narodne i pisane kulture. Tako August Šenoa u svojoj *Antologiji pjesništva hrvatskoga i srbskoga narodnoga i umjetnoga* (1876) daje jednak status narodnom i umjetničkom pjesništvu. Visoko vrednovanje usmene kulture sredinom 19. stoljeća vidljivo je i u slikarstvu, pa Vjekoslav Karas 1845. izrađuje sliku *Djed i unuk*. Slika prikazuje djeda koji, nadahnut vilom, unuku uz gusle pjeva narodne pjesme. Nepismeni starac koji simbolizira narodnu mudrost bio je čest lik i u književnim tekstovima, a u slikarstvu se lik guslara kojeg nadahnjuje vila pojavljivao u brojnim slikarskim varijacijama (Franjo Salghetti-Drioli i Ferdinand Quiquerez). Lik starca s guslama, koji simbolizira narodnu tradiciju, pojavit će se i na plakatu Otona Ivekovića iz 1902. godine. Iveković je plakat napravio povodom proslave 40. godišnjice osnutka pjevačkog društva »Kolo«. Lik staraca s guslama upotrijebit će i »Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine« (1850) na ilustraciji svoje članske diplome. Na diplomi je uz nacrtane brojne arheološke spomenike stavljen motiv unuka i djeda s guslama kojeg nadahnjuje vila. Tim je motivom od strane Kukuljevića osnovano »Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine« pokazalo da usmenu povijest tretira jednako kao pisane izvore i arheološke iskopine.

Na selu će usmena predaja biti glavni izvor povijesne spoznaje sve do kraja 19. stoljeća i to unatoč sve većoj prisutnosti i utjecaju pisanih pučkih kalendara koji će i sami biti usisani u usmenu predaju. Naime zbog velikog broja nepismenog seoskog stanovništva na selu će doći do zanimljive transformacije pisanosti u usmenost. Tako se tijekom 19. stoljeća na selu ustalila praksa glasnog čitanja nepismenima koji su sadržaj onog što im je čitano usmenim putem prenosili svojim nepismenim ukucanima i poznanicima. Koliko je ta praksa tijekom prve polovice 19. stoljeća bila

Oton Iveković, *Smail-aga Čengić i vojvoda Bauk*, ulje na platnu (Hrvatski povijesni muzej, Zagreb)

Slika je nastala 1896. u sklopu Ivekovićeva rada na ilustracijama Mažuranićeva epa *Smrt Smail-age Čengića*. Ivekovićevo historijsko slikarstvo neposredno se nadovezuje na dominantnu liniju hrvatskog historijskog slikarstva druge polovice 19. stoljeća. Ta kontinuirana linija započinje s Josipom Franjom Mückeom, nastavlja se radom njegova učenika Ferdinanda Quiquereza, a završava s Ivekovićem koji je svoju prvu poduku iz historijskog slikarstva dobio kod Quiquereza.

Vjekoslav Karas, *Djed i unuk*, oleografija, 1864. (Hrvatski povijesni muzej, Zagreb)

Tijekom druge polovice 19. stoljeća litografije i oleografije omogućile su veću dostupnost slika širim slojevima društva. Oleografije, koje su zahtijevale složeniju tehniku umnožavanja, sve do kraja 19. stoljeća izrađivane su u Beču. Tako je oleografija *Djed i unuk* prema izvornom predlošku Karasove slike iz 1845. otisnuta u bečkom atelijeru Reiffenstein i Rösch. U istom je atelijeru 1868. otisnut niz crno-bijelih litografija povijesnih slika Josipa Franje Mückea (npr. *Dolazak Hrvata u Hrvatsku*, *Krunisanje kralja Zvonimira*, *Smrt Stjepana II.*).

učinkovita svjedoči slučaj nepismenoga slavonskog krajišnika Antuna Sabljica koji je znao napamet cijelog Reljkovičeva *Satira*, ali i stotinu drugih priča, pjesama i poslovice. Pisani tekst koji je najviše ušao u taj svijet usmenosti bio je *Razgovor ugodni naroda slovinskog* Andrije Kačića Miošića. U Dalmaciji je ta knjiga od 1816. do 1861. imala devet izdanja i bila je prisutna u mnogim seoskim kućanstvima gdje se čitala naglas i ulazila u usmenu predaju. Iako je Kačićeva knjiga u kontinentalnom dijelu Hrvatske tiskana tek 1851. ona se, kako nam svjedoči učitelj i pučki pisac Mijat Stojanović, i tijekom prve polovice 19. stoljeća mogla naći u pojedinim slavonskim seoskim kućanstvima. Visoko umjetničko vrednovanje usmene kulture svoj će vrhunac dosegnuti u kiparskim djelima Ivana Meštrovića koji je u likovima iz južnoslavenske usmene predaje pronašao motive za niz svojih skulptura (*Marko Kraljević*, *Srđa Zlopogleda*, *Banović Strahinja*).

Duga dominacija usmenosti tijekom 19. stoljeća na hrvatskom je selu proizlazila iz slabih rezultata tadašnjeg školstva koje nije uspijevalo napraviti veće pomake u opismenjavanju. Prvi pokušaj uvođenja državnog školstva u Habsburškoj Monarhiji započinje u drugoj polovici 18. stoljeća terezijanskom reformom školstva. Iako su središnje vlasti u Beču od reforme školstva očekivale puno, njezini dosezi bili su vrlo ograničeni. Taj državni školski projekt za Habsburgovce je imao i jedan neželjeni učinak jer se pojavom državne brige za škole postavilo pitanje o nastavnom jeziku u školama. U višejezičnoj Monarhiji rasprave o nastavnom jeziku potaknut će nastanak jezičnog nacionalizma koji će u punoj snazi doći do izražaja tijekom

19. stoljeća. Borba oko dominacije određenih jezičnih politika u Hrvatskoj trajala je tijekom cijelog 19. stoljeća. Od kraja 18. stoljeća hegemonijske težnje njemačke i mađarske jezične politike, a tijekom 19. stoljeća i hegemonijske strategije talijanske jezične politike potaknut će hrvatsku stranu na niz odgovora na te jezične izazove. Tijekom prve polovice 19. stoljeća hrvatska jezična politika bila je u defanzivi da bi tijekom druge polovice 19. stoljeća i uvođenjem hrvatskog jezika kao nastavnog jezika zauzela hegemonijsku poziciju prema pučkim i regionalnim jezičnim tradicijama kao i prema manjinskim etničkim zajednicama. U procesu usvajanja službenog jezika školski je sistem imao važnu funkciju u uvođenju standardnog jezika pomoću kojeg se učinkovito degradirao pučki način izražavanja. Participacija velikog broja učenika u obrazovnoj nacionalnoj kulturi omogućavala je usvajanje nacionalnoga simboličkog kapitala, a političke su vlasti kroz masovno obrazovanje dobile učinkoviti instrument simboličke moći. Odgojno-obrazovni sustav tijekom 19. stoljeća preuzeo je funkciju socijalizacije na koju su do 19. stoljeća isključivo pravo imale obitelji i vjerske institucije. Prilikom toga procesa dolazi i do promjena odnosa moći pri čemu obrazovni sustav zadobiva važno mjesto u društvenoj mreži moći. Obrazovni je sustav razvojem masovnog školstva postao jedan od glavnih izvora diskurzivne proizvodnje moći jer su se putem njega dominantni diskursi legitimirali kao istiniti, a samim tim i stvarali ono što Michel Foucault naziva režimom istine. Kroz nastavne programe i nastavne udžbenike uspostavljao se režim istine, kroz koji su vlasti nametale ono što su one odredile kao poželjni fond znanja. Pored određivanja nastavnog sadržaja vlasti su određivale i nastavni jezik koji je u višejezičnim zajednicama postao glavni razlog jačanja jezičnih nacionalizama i hegemonijskih jezičnih politika.

Hegemonijski aspekti određenih jezičnih politika u hrvatskoj historiografiji i povijesti književnosti tretirali su se poprilično nekritički što je dovelo do preuveličavanja dosega i opsega djelovanja određenih jezičnih politika. To se osobito odnosi na kategorije mađarizacije i germanizacije koje su neizostavne u brojnim povijesnim i književnim pregledima i sintezama. Međutim kada se te kategorije podvrgnu preciznijoj analizi mnoge uvriježene teze o utjecaju pojedinih jezičnih politika postaju teško održive. Kategorija mađarizacije u najširem se smislu upotrebljavala u značenju kontinuiranog procesa nametanja mađarskog jezika koji je započeo 1791. godine, a vrhunac je dosegao za vladavine bana Károlyja (Dragutina) Khuen-Héderváryja. Tako shvaćena kategorija mađarizacije je neodrživa jer je gotovo nemoguće dokazati kontinuitet toga procesa. Ono što je prisutno tijekom 19. stoljeća su diskontinuirani pokušaji nametanja mađarskog jezika u službenim poslovima (1827., 1835. i 1844) i u školskim nastavnim programima. Početak te jezične politike započinje na zasjedanju Zajedničkog sabora u Budimu 1790–1791. kada su mađarski zastupnici tražili da se rasprave umjesto na latinskom i njemačkom vode na mađarskom jeziku, a tada je prihvaćen i prijedlog o učenju mađarskog kao neobaveznog predmeta u Hrvatskoj. Pokušaji nametanja mađarskog jezika kao službenog jezika nikada nisu uspjeli, a to što se mađarski jezik u određenim razdobljima učio kao nastavni predmet u školama (od 1827) i realnim gimnazijama (od 1894) zasigurno ne može biti argument za podupiranje teze o mađarizaciji. Najviše što možemo tvrditi jest da su postojali pokušaji mađarizacije, ali nikako da se taj proces zaista i odvijao. Učenje mađarskog jezika u hrvatskim školama 1827. prihvatio je Hrvatski sabor, a i neki vodeći ljudi ilirskog pokreta učenje mađarskog jezika nisu smatrali nepoželjnim. Tako je grof Janko Drašković u svojoj *Disertaciji* (1832), ključnom nacionalnom programskom spisu, napomenuo da bi svi obrazovaniji ljudi u Banskoj

Vlaho Bukovac, Janko Drašković (Matica hrvatska, Zagreb) ▶

Drašković je među prvima naglašavao važnost uvođenja narodnog jezika u službene poslove u Hrvatskoj, a to je i jedna od ideja iznesenih u njegovu programskom spisu *Disertacija* (1832). Zalagao se za stvaranje hrvatske čitalačke publike, pa je upravo njegovim zalaganjem u Zagrebu 1838. godine osnovana Čitaonica. Iste je godine objavio i spis *Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter* u kojem je žensku čitalačku publiku nastojao upoznati s hrvatskom književnošću i potaknuti je da umjesto njemačkog jezika prihvati hrvatski kao jezik svakodnevne komunikacije. Godine 1842. na skupštini zagrebačke Čitaonice izabran je za predsjednika novoosnovane Matice ilirske, a u svojem je programskom govoru dao osnovne smjernice Maticina izdavačkog rada.

Hrvatskoj trebali učiti mađarski i njemački jezik. To što se mađarski jezik učio u hrvatskim gimnazijama čak je doprinijelo boljem razumijevanju tadašnje mađarske politike. Svoj poznati spis *Hrvati Mađarom* (1848) Ivan Mažuranić nikada ne bi napisao tako lucidno da nije poznao mađarsku literaturu i tisak, odnosno da nije poznao mađarski jezik koji je vjerojatno naučio tijekom gimnazijskog obrazovanja u Rijeci i studija u Szombathélyu.

Pored Mažuranića mađarski je odlično poznao i već spomenuti Janko Drašković koji se na zasjedanjima Zajedničkog sabora ustrajno borio protiv uvođenja mađarskog kao službenog jezika. Tijekom druge polovice 19. stoljeća manji je broj hrvatskih intelektualaca i političara poznao mađarski jezik što je dovelo do većeg nerazumijevanja između mađarske i hrvatske strane. Samo učenje mađarskog jezika u gimnazijama nije značilo da je taj jezik bio i naučen. Teško svladavanje mađarskog jezika bilo je jedan od glavnih razloga zbog kojeg mađarski jezik nikada nije bio toliko prisutan u javnom životu Banske Hrvatske kao njemački jezik. Koliko su se hrvatski gimnazijalci tijekom svoga školovanja borili s mađarskim jezikom vidljivo je iz pisama Ignjata Brlića bratu Andriji Torkvatu Brliću u kojima se žali kako mu teško ide učenje mađarskog jezika. Ignjat se nakon završenog studija prava u Beču zaposlio u Temišvaru, a bratu je u jednom pismu napomenuo kako bi mu pravnička karijera tamo bila širom otvorena samo da je bolje znao mađarski jezik, što znači da ga nije uspio dobro naučiti tijekom gimnazijskog obrazovanja.

Tijekom razdoblja neoapsolutizma mađarski jezik nestaje iz škola pa su se, nakon desetljeća dominacije njemačkog jezika, prilikom rasprave 1861. o učenju stranih jezika u gimnazijama čak pojavili i prijedlozi o ponovnom učenju mađarskog jezika u hrvatskim gimnazijama. Nakon 1860. i uvođenja hrvatskog jezika kao službenog i nastavnog jezika u Banskoj Hrvatskoj više ne možemo govoriti o procesu mađarizacije u smislu jezične asimilacije. Osobito nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868) i donošenja školskog zakona iz 1874. bilo kakva rasprava o mađarizaciji kao jezičnoj asimilaciji postaje bespredmetna jer hrvatski jezik od tada gotovo u potpunosti zauzima dominantnu poziciju kao službeni i nastavni jezik. Unatoč tome na osnovi nekoliko slabijih argumenata (mađarski jezik kao nastavni predmet, mađarski natpisi, mađarske škole) u hrvatskoj se historiografiji redovito ponavljaju teze o »nasilnoj« i »intenzivnoj« mađarizaciji u periodu nakon 1880. godine. Tako se za period banovanja Khuen-Héderváryja kao jedan od argumenata kojim se dokazuje »intenzivna« mađarizacija navodi učenje mađarskog jezika u srednjim školama. Zapravo mađarski jezik se kao nastavni predmet učio samo u realnim gimnazijama od 1894. i to tri sata tjedno u višim razredima. Predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Isidor Kršnjavi budućim je trgovcima i poslovnim ljudima na taj način htio pomoći oko lakšeg snalaženja u realnom životu, a realnost je bila ta da je Hrvatska bila u uniji s Mađarskom. Jedan od najspornijih argumenata, koji je ujedno i najčešći u dokazivanju mađarizacije u Hrvatskoj, slučaj je otvaranja besplatnog tečaja mađarskog jezika za financijske službenike u Zagrebu. Otvaranjem toga tečaja nije prekršena ni jedna odredba Hrvatsko-ugarske nagodbe, štoviše, čini se krajnje logičnim da bi financijski službenici koji su se, između ostalog, bavili i zajedničkim ekonomskim poslovima trebali poznavati mađarski jezik. Ali zbog tadašnje mađarske hegemonijske ekonomske politike taj je tečaj zadobio simboličku ulogu na osnovi koje je konstruirana nepostojeća prijetnja mađarizacije kao pokušaja jezične asimilacije. Taj besplatni tečaj često se puta u hrvatskoj historiografiji uzimao kao krunski dokaz više faze procesa mađarizacije koja je navodno bila planirana od strane mađarskih

vlasti. Zapravo takve nerealne planove mađarizacije u smislu asimilacije zastupali su samo ekstremni i ne baš utjecajni krugovi u Mađarskoj. Prilikom svih tih sporova s tečajevima i natpisima, mađarskoj se strani opravdano zamjerala jednostranost jer mađarski službenici u Mađarskoj nisu poznavali hrvatski jezik. Jedan od razloga za tako obostrano slabo poznavanje jezika nalazio se i u nedostatku kvalitetnih mađarsko-hrvatskih i hrvatsko-mađarskih rječnika. Mađarska je strana i u tom smjeru poduzela određene korake pa je 1894. na Budimpeštanskom sveučilištu osnovana Katedra za hrvatski i srpski jezik i književnost. Prvi profesor na toj katedri bio je Eduard Margalić koji je 1894. objavio i prvi mađarsko-hrvatski i hrvatsko-mađarski rječnik džepnog formata. Deset godina kasnije 1904. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu kao izvanredni profesor mađarskog jezika počeo je predavati mađarski filolog István Kázmér Greksa koji je imenovan 1902. i na toj poziciji ostao do 1918. godine. Do dolaska Grekse kao lektor mađarskog jezika na Filozofskom fakultetu u Zagrebu radio je Ivan Bojničić koji je 1888. napisao *Slovníku mađarskog jezika*. Inače Bojničić je od 1892. bio voditelj Kraljevskoga zemaljskog arhiva u Zagrebu, a kao izvrstan poznavatelj mađarskog jezika od 1910. do 1922. predavao je mađarski jezik na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Kao argument za dokazivanje intenzivne mađarizacije u Banskoj Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća navode se i mađarske škole pri željeznici kao i otvaranje mađarskih Julijanskih škola. Pozivanjem na te škole ne može se dokazati »nasilna« mađarizacija, jer je velika većina učenika u školama pri željeznici bila mađarske nacionalnosti, a u Julijanskim školama gotovo isključivo mađarske nacionalnosti. Pored toga treba naglasiti da je i u tim »mađarskim« školama bilo obavezno učenje hrvatskog jezika te da je jedan od uvjeta za dobivanje posla u tim školama bio poznavanje hrvatskog jezika. Činjenica je da je taj uvjet često puta zanemarivan jer je jednako tako i mađarskim učiteljima bilo teško savladati hrvatski jezik. Na te se škole dakle nikako ne može gledati iz perspektive mađarizacije jer zaista apsurdno zvuči da su mađarske vlasti putem tih škola nastojale mađarizirati Mađare u Hrvatskoj. Tako je naprimjer samo u Virovitičkoj županiji 1905. godine bilo 2155 učenika i učenica čiji je materinski jezik bio mađarski, a te je godine u županiji bilo 14 škola s mađarskim kao nastavnim jezikom. Što bi se tim mađarskim učenicima dogodilo bez zaštitnih mjera iz Mađarske pokazuje slučaj njemačke manjine koja je te godine u čitavoj Virovitičkoj županiji imala samo tri škole na njemačkom jeziku, a u županiji je škole polazilo 2970 učenika i učenica čiji je materinski jezik bio njemački.

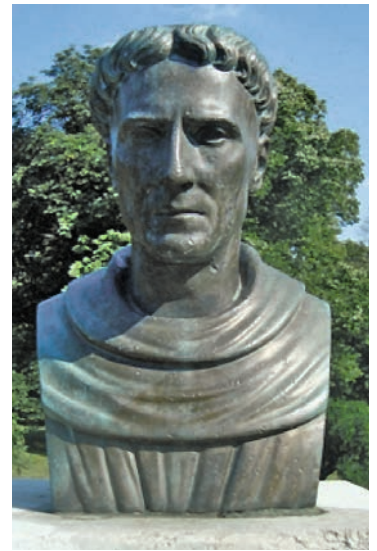
S druge strane sličnu jezičnu obrambenu politiku vodila je i hrvatska strana u Istri preko »Družbe sv. Ćirila i Metoda« (1893). Naime kada je talijanska »Lega Nazionale« (1891) svoj utjecaj pokušala ostvariti u hrvatskim selima u Istri, odgovor s hrvatske strane bio je u osnivanju školskog društva »Družba sv. Ćirila i Metoda«. Središte društva 1895. premješteno je iz Pule u Opatiju, a tajnik društva postao je književnik i učitelj Viktor Car-Emin. Od 1896. do 1900. Družba je otvorila škole u Baderni, Kašteliru, Puli, Livadama, Opatiji i Voloskom. Dok su iza »Lege Nazionale« i »Julijanskog društva« stajali talijanski i mađarski državni fondovi iza Družbe su uglavnom stajale akcije prikupljanja dobrovoljnih priloga u Banskoj Hrvatskoj.

I nekritička upotreba kategorije germanizacija također je dovela do toga da se neargumentirano govori o germanizaciji u Hrvatskoj od kraja 18. do kraja 19. stoljeća. Kao početak germanizacije u Hrvatskoj najčešće se označava period vladavine Josipa II., koji je 1784. izdao nalog da svi javni službenici u Habsburškoj Monarhiji moraju u roku od tri godine naučiti njemački jezik i uredovati na tom jeziku. Ni tu

se nije radilo o kontinuiranoj jezičnoj politici, jer je nakon smrti Josipa II. latinski jezik vraćen u službenu upotrebu. Stavljanjem germanizacije u prvi plan potpuno se promašuje smisao tadašnjih reformi Josipa II. Glavni cilj tadašnjih bečkih vlasti bio je povećanje realne moći države, što je uključivalo i pojačanu centralizaciju iz koje je proizlazila i potreba za zajedničkim službenim jezikom na prostoru čitave Monarhije. Bečka jezična politika nije proizlazila iz jezičnog nacionalizma, kao što je to bilo u mađarskom slučaju, već iz politike koju je Michel Foucault nazvao »bio-politikom«. Bečke vlasti nisu zanimale etničke i jezične zajednice već stanovništvo kao jedinstvena cjelina, a glavni problem kojim se bavila tadašnja »bio-politika« bila je prilagodba fenomena stanovništva ekonomskim procesima. Tu problematiku odlično je opisao Karlovcjanin Josip Šipuš u djelu *Temelj žitne trgovine* (1796). Šipuš je u Göttingenu od 1793. do 1795. kod profesora Augusta Ludwiga Schlözera studirao političke znanosti ali i statistiku koja je uz demografiju činila stožernu disciplinu »bio-politike«. Šipuševu je djelo korespondiralo s tada najaktualnijom problematikom u ekonomiji i demografiji, što potvrđuje i činjenica da je göttingenski povjesničar Arnold Heeren gotovo u isto vrijeme kada i Šipuš završio svoje djelo *Ideje o politici, prometu i trgovini najodličnijih naroda staroga svijeta*. Kao što je »bio-politika« bečkih vlasti težila jedinstvenom administrativnom jeziku na području cijele Monarhije, tako je i Šipuš u predgovoru svoje knjige naglasio potrebu za stvaranjem standardnog jezika na hrvatskom prostoru.

Šipuševu ideju o jedinstvenom, standardnom hrvatskom jeziku preuzet će nositelji ilirskog pokreta, a do tada je hrvatskim javnim gradskim životom dominirao njemački jezik, i to ne kao rezultat smišljene germanizacije, već kao rezultat jezičnih praksi tadašnjeg svakodnevnog života. Dok god nije postojao općeprihvaćeni standardni hrvatski jezik i dok god je latinski bio službeni jezik u Hrvatskoj, njemački je jezik bio jezik koji je omogućavao jedinstvenu komunikaciju tadašnjega malobrojnog građanstva. Iako je latinski jezik bio prisutan u javnom političkom životu taj je jezik prije svega bio jezik klasičnih gimnazija i hrvatskih znanstvenika. Tako je primjerice najistaknutiji hrvatski znanstvenik s kraja 18. i početka 19. stoljeća Matija Petar Katančić sve svoje znanstvene i stručne rasprave napisao na latinskom jeziku i time tadašnju hrvatsku humanističku znanost stavio u sam vrh europske znanosti.

Njemački je jezik osobito bio prisutan u trgovačkim obiteljima koje su poslovale na prostoru između Beča i Vojne krajine u kojoj je njemački faktički bio službeni jezik. To je dodatno pojačavalo prisutnost njemačkog jezika u javnoj komunikaciji i pospešilo njegovo širenje. Vojne su vlasti na prostoru tadašnje Vojne krajine otvorile i niz njemačkih trivijalnih škola koje su za razliku od narodnih škola u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji donekle ispunjavale osnovne obrazovne standarde. Kao i u slučaju mađarskog jezika samo učenje njemačkog jezika kao i nastava na njemačkom jeziku nije nužno implicirala germanizaciju učenika. Škole kao mjesta sekundarne socijalizacije, a pogotovo tadašnje škole, sigurno nisu imale dovoljan asimilacijski kapacitet. Tako Mijat Stojanović u svojim *Zgodama i nezgodama* piše o tome kako je od učitelja u njemačkoj trivijalnoj školi dobio silne batine, a njemački jezik gotovo ništa nije naučio. Kasnije je kao učitelj uz puno vlastitog napora sam naučio njemački jezik i to toliko dobro da je s njemačkog jezika prevodio djela tada najpoznatijih austrijskih pedagoga. Dominacija njemačkog jezika u gradovima sjeverne Hrvatske vidljiva je i u tadašnjoj izdavačkoj djelatnosti, pa tako 1815. prvi časopis koji izlazi u Hrvatskoj, *Agramer Theater Journal*, izlazi na njemačkom jeziku, kao i *Luna Agramer Zeitschrift* koja počinje izlaziti 1826. godine. Ta dominacija njemačkog jezika u

Poprsje Matije Petra Katančića u perivoju dvorca obitelji Pejačević u Valpovu, klesarska radionica Grünwald, Pešta 1873.

Franjevac Katančić na Filozofskom je fakultetu u Pešti predavao arheologiju, staru geografiju i numizmatiku od 1795. do 1799. godine. Pisac je prve hrvatske arheološke rasprave *Dissertatio de columna milliaria*, u kojoj analizira rimski miljokaz pronađen kod Osijeka. Prvi od hrvatskih znanstvenika upotrebljava pojam etnologija u svom djelu *Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum* (1795).

(Snimio Dinko Župan)

Rudolf Mosinger, Pomoćnica Bukovan, 1898. (Muzej za umjetnost i obrt)

Mosinger školovanjem u Beču stječe zvanje fotografskog majstora (1887), a dvije godine nakon toga otvara svoj prvi fotografski studio u Varaždinu. Nakon sedam godina rada u Varaždinu seli se u Zagreb gdje 1899. osniva Prvi hrvatski fotografski artistski zavod, a nedugo zatim i Svjetlotiskarski zavod. U Svjetlotiskarskom zavodu tiskali su se brojni plakati za sajmove i izložbe kao i razglednice koje su početkom 20. stoljeća postajale sve popularnije. Otvorenost za novo Mosinger je pokazao još 1896. kada je zajedno sa svojim zagrebačkim poslovnim partnerom Lavoslavom Breyerom organizirao prvu kinoprojeksiju u dvorani Kola.

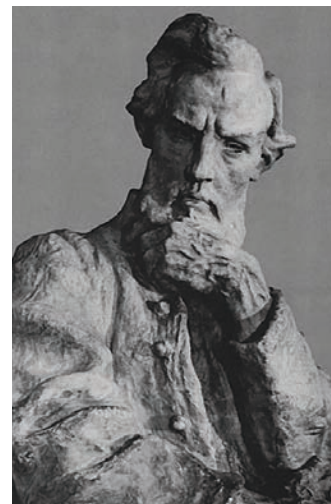
nekim će gradovima potrajati sve do početka 20. stoljeća. U Osijeku su se naprimjer prve novine na hrvatskom jeziku pojavile tek 1902., a kazališni se repertoar na njemačkom jeziku prikazivao sve do 1907. godine. Pri tome treba istaknuti činjenicu da je krajem 19. stoljeća polovica osječkog stanovništva bila njemačkog podrijetla koje je stvorilo specifičnu esekersku kulturu. Naime prožimanje lokalnih, regionalnih, etničkih, vjerskih i nacionalnih identiteta stvaralo je raznobojnu kulturološku sliku u tadašnjoj Hrvatskoj. Upravo se ta raznolikost često puta ignorirala prilikom upotrebe kategorija kao što su mađarizacija, talijanizacija i germanizacija. Nacionalna je historiografija iz perspektive homogeniziranoga nacionalnog kulturnog polja često puta zanemarivala policentrična kulturna polja koja su u Hrvatskoj tijekom 19. stoljeća stvarala raznolike kulturne identitete.

Koliko se njemački jezik udomaćio u građanskim obiteljima prve polovice 19. stoljeća pokazuje slučaj književnice i privatne učiteljice Dragojle Jarnević koja je svoj *Dnevnik* od 1833. do 1841. godine pisala na njemačkom jeziku. Ona je podrijetlom iz karlovačke trgovačke obitelji, a školovala se u karlovačkoj djevojačkoj školi u kojoj je nastava bila na njemačkom jeziku. Unatoč tome što je gotovo zaboravila hrvatski jezik, ona je pod utjecajem iliraca napustila njemački jezik na kojem je do tada govorila i pisala. »Bolja udaja« djevojaka također je bio jedan od razloga zbog kojeg su djevojke iz građanskih obitelji učile njemački jezik. Bez poznavanja njemačkog jezika građanske djevojke gotovo da nisu imale šanse na tadašnjem tržištu udaje. Takvoj situaciji su doprinijele i brojne privatne ženske škole koje su nastavu održavale na njemačkom jeziku. Oko 1817. u Zagrebu su četiri privatne učiteljice imale preko stotinu učenica, a do 1835. pored jedne javne radilo je pet privatnih djevojačkih škola. Dominaciju njemačkog jezika kod djevojaka iz građanskih obitelji prvi je pokušao smanjiti Janko Drašković objavljivanjem knjižice *Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter* (1838). Ta je knjižica prema riječima Ivana Kukuljevića imala velik utjecaj na promjenu izbora literature kod djevojaka iz hrvatskih građanskih obitelji. No riječ je bila o kratkotrajnom i prostorno ograničenom utjecaju na čitalačku praksu građanskih djevojaka jer je nekoliko desetljeća kasnije August Šenoa u svojim publicističkim tekstovima kritizirao djevojke zbog čitanja trivijalnih njemačkih romana. Nakon Šenoa krajem 19. stoljeća istim će tonom djevojke kritizirati Jagoda Truhelka koja će nacionalnom segmentu dodati i pedagošku kritiku »ubitačnog utjecaja« njemačkih i francuskih pomodnih romana na život djevojaka.

Upravo nam te kritike pokazuju kako utjecaj njemačkog jezika u građanskim obiteljima nije proizlazio iz neke sustavne germanizacije nego iz svakodnevnog života tadašnjih građanskih obitelji. U slučaju djevojaka taj je svakodnevni život bio pod velikim utjecajem čitalačke mode koja je dobrim dijelom dolazila iz Beča. Pored njemačkog jezika i francuski je jezik, uz učenje klavira, bio neizostavan predmet privatnih djevojačkih škola. U privatnim su školama djevojke učile samo osnove francuskog jezika, pa je za bolje poznavanje francuskog jezika trebalo angažirati francusku guvernantu, kakvu je naprimjer imala Ivana Mažuranić. Opća prihvaćenost francuskog jezika proizlazila je iz tadašnje kulture građanskih salona unutar kojih se uglavnom komuniciralo na francuskom jeziku. Tako Vilma Vukelić u memoarskom romanu *Tragovi prošlosti* navodi kako je svoji prvi razgovor s Vlahom Bukovcem vodila na francuskom jeziku. Dragojla Jarnević u *Dnevniku* sa žaljenjem konstatira kako je njezina sestra imala sreću jer je imala francusku privatnu učiteljicu dok je ona morala ići u karlovačku djevojačku školu. Francuski je jezik bio moda dok je njemački jezik u gradskim sredinama sve do kraja 19. stoljeća bio dio

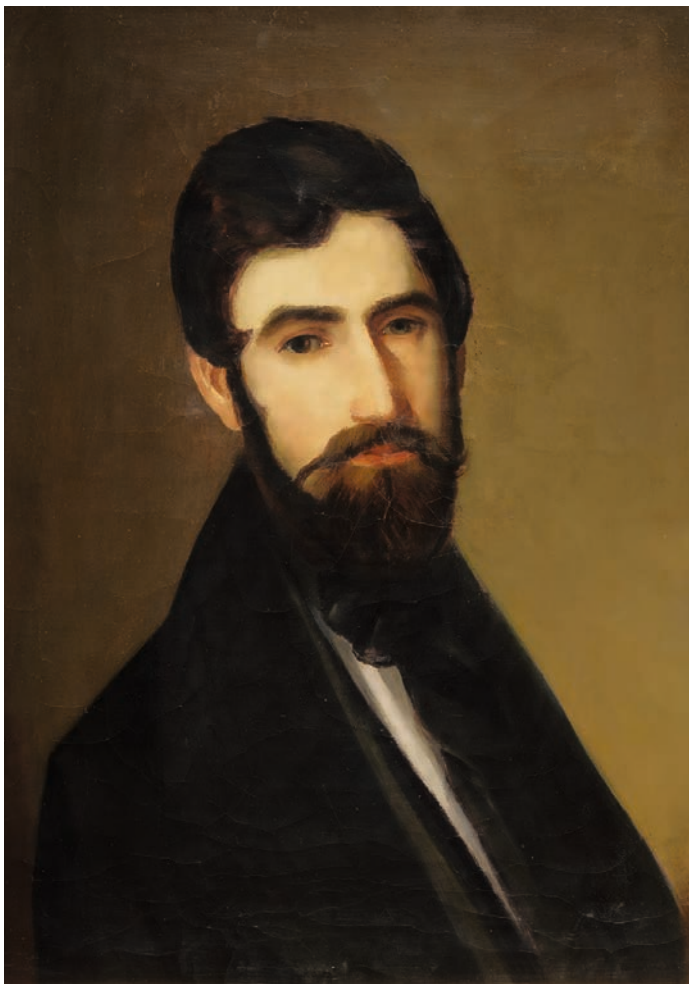
svakodnevnog života. Gotovo svi obrazovani građani tadašnje Banske Hrvatske poznavali su njemački jezik, jer je sva relevantna stručna i znanstvena literatura bila na njemačkom jeziku. Tek će izlaskom trojezičnog *Rječnika znanstvenog nazivlja* (1874) kojeg je na hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku sastavio Bogoslav Šulek hrvatska stručna scena dobiti osnovu za ujednačavanje znanstvene i stručne terminologije na hrvatskom jeziku. Njemački je jezik tijekom 19. stoljeća bio dio svakodnevice hrvatskoga građanstva koje je u gradskim kavanama čitalo austrijske i hrvatske novine na njemačkom jeziku. Koliko je njemački jezik ušao u svakodnevni gradski život pokazuje primjer oko ratovanja zagrebačkih gradskih vlasti s gostionicama i restoranima oko jezika jelovnika. Nakon provjere jelovnika u gostionicama od strane gradskih vlasti krajem 1897. čak je 26 gostionica imalo jelovnike samo na njemačkom, a ne na hrvatskom kako je bilo propisano Statutom zagrebačkih ugotitelja iz 1887. godine. Dok se tijekom 1838. u zagrebačkoj Čitaonici raspravljalo o potiskivanju njemačkoga jezika s kazališnih pozornica i osnivanju hrvatskog kazališta, krajem 19. stoljeća zagrebačke su se vlasti bavile jelovnicima, a ne repertoarom nacionalnog kazališta koje je pod intendanturom Stjepana Miletića na najbolji način reprezentiralo moderne dosege hrvatskog kazališta kao naprimjer izvedbom drame *Ekvinocij* Dubrovčanina Ive Vojnovića. Granice dominacije njemačkog jezika završavale su u Dalmaciji i Istri u čijim je gradovima dominirao talijanski jezik. Kada je književnik Luka Botić iz Dalmacije stigao u Slavoniju nije znao njemački dok je odlično govorio talijanski jezik. Da je talijanski jezik u potpunosti dominirao tadašnjim dalmatinskim gradovima pokazuje nam i slučaj zadarskog skladatelja Nikole Strmića koji je u svojoj narodnjačkoj fazi primao privatnu poduku iz hrvatskog jezika, ali hrvatski jezik nikada nije dobro savladao.

Ni u razdoblju neoapsolutizma pokušaji germanizacije nisu bili tako intenzivni kako se često prikazuje u hrvatskoj historiografiji. Tako se u naredbi iz ožujka 1855., kojom se regulira nastava u glavnim školama, u sklopu članka četiri govori o njemačkom samo kao o nastavnom predmetu, ali ne i kao nastavnom jeziku. Tek iz dodatka te naredbe, koji je izdan u rujnu 1855. vidi se nastojanje školskih vlasti da se učenje njemačkog jezika intenzivira do te mjere da u višim razredima eventualno postane nastavni jezik. Dok se u glavnim školama raznim naredbama nastojalo pojačati nastavu njemačkog jezika, u najbrojnijim trivijalnim školama nije se inzistiralo na učenju njemačkog jezika i uopće se nije razmišljalo u njemačkom kao nastavnom jeziku. Školskim programom iz 1858. određeno je da učenje njemačkog jezika u osnovnim školama počinje u drugom polugodištu drugog razreda, a od učenika se očekivalo samo elementarno znanje njemačkog jezika. Bečke vlasti tijekom perioda neoapsolutizma zapravo su provodile jezičnu politiku dvojezičnosti, jer im je bilo u interesu da najširi slojevi društva razumiju brojne naredbe i dokumentaciju koja je bila vezana za tadašnje modernizacijske reforme. Tu dvojezičnost dobro ilustriraju školske »valovnice« (tiskani školski upitnici, njem. *Schulfassung*) čiji su obrasci imali dvojezičnu formu te su se ispunjavali i na njemačkom i na hrvatskom jeziku. Dok je u kontinentalnom dijelu Hrvatske u vrijeme neoapsolutizma provedena jezična politika dvojezičnosti, u dalmatinskim se gradovima provodila politika trojezičnosti, pa je službeno glasilo *List zakona za Dalmaciju* od 1849. do 1852. godine izlazilo na hrvatskom, talijanskom i njemačkom jeziku jer je bečkim vlastima prije svega bilo u interesu da svi stanovnici razumiju nove zakonske propise. Jedini dio školstva koji je gotovo u potpunosti bio pod dominacijom njemačkog jezika bile su gimnazije u kojima je njemački jezik bio nastavni jezik, osim na nastavi hrvatskog jezika i vjeronauka. Gimnazije su bečkim vlastima bile posebno važne jer su one

Ivan Meštrović, *Luka Botić*, sadra, 1905. (Galerija umjetnina, Split)

U hrvatsku je književnost Luka Botić ušao djelom *Pobratimstvo*, koje su čitaoci *Nevena* izabrali za najbolje djelo izašlo u *Nevenu* 1854. godine. Sedam godina kasnije koristeći se povijesnom građom venecijanskog kroničara Vincenza Solitra piše pripovijest u stihovima *Bijedna Mara*. To je, unutar hrvatske književnosti, prvi angažirani pokušaj prevladavanja vjerske netolerancije između kršćana i muslimana.

Mihael Stroy, *Portret Stanka Vraza, ulje na platnu* (Matica hrvatska, Zagreb)

Vraz je zajedno s Dragutinom Rakovcem i Ljudevitom Vukotinovićem 1842. godine pokrenuo prvi hrvatski književni časopis *Kolo*. Prva knjiga *Kola*, objavljena u nakladi od 700 primjeraka, vrlo se brzo rasprodala, no početni pretplatnički entuzijazam znatno je smanjen već s trećom knjigom. Vraz je 1846. izabran za tajnika zagrebačke Čitaonice, a za svoje je uređivanje *Kola* primao plaću, što se smatra prvim profesionalnim književničkim poslom u Hrvatskoj.

bile mjesto obrazovanja buduće intelektualne elite koja je trebala dobro vladati njemačkim jezikom. Ali i osmogodišnje pohađanje njemačkih gimnazija nije nužno dovodilo do germanizacije učenika što potvrđuju brojni polaznici tih gimnazija. Tako je naprimjer Stanko Vraz pohađao njemačku gimnaziju u Mariboru i kasnije studirao u Grazu (1830–1838) gdje je uz njemački, naučio i engleski, francuski i španjolski, a vladao je i svim slavenskim jezicima.

Drukčija je situacija bila s vojnim sustavom koji je odvojivši pojedince od obiteljskog kruga imao vjerojatno najjači asimilacijski učinak. To potvrđuje primjer Petra Preradovića, koji je pohađajući vojno učilište u Bjelovaru i osmogodišnju vojnu Akademiju u Bečkom Novom Mjestu gotovo zaboravio materinski jezik te je svoje prve pjesme napisao na njemačkom jeziku. Tek pod utjecajem Ivana Kukuljevića počeo je pisati hrvatskim jezikom, a taj zaokret će rezultirati zbirkom *Pervenci* (1846) koja zajedno s Vrazovom zbirkom pjesama *Dulabije* (1840) predstavlja najveći književni domet preporodnog pjesništva. Da njemački kao nastavni jezik u gimnazijama nije imao veći učinak na germanizaciju učenika potvrđuje i slučaj Augusta Šenoa. On se na zagrebačkoj gimnaziji školovao u razdoblju neopolutizma od 1850. do 1857., a tijekom školovanja Šenoa je od svojih profesora Antuna Mažuranića i Vjekoslava Babukića izvrsno

naučio hrvatski jezik koji nije dobro poznao jer se unutar njegove obitelji govorilo njemačkim jezikom. Upravo će Šenoa sa svojim povijesnim romanima *Zlatarevo zlato*, *Čuvaj se senjske ruke* i *Seljačka buna* izgraditi širi sloj hrvatske čitalačke publike i natjerati knjižare da na svoje police uvrste sve veći broj hrvatskih naslova. Bio je to pravi preokret u građanskoj čitalačkoj praksi, jer je iz sačuvanih knjižarskih kataloga iz prve polovice 19. stoljeća vidljivo da su knjige na njemačkom jeziku činile dvije trećine knjiga u knjižarama sjeverne Hrvatske dok su knjige na hrvatskom bile prava rijetkost. Kao godinu preokreta u odnosu prema hrvatskom jeziku na tadašnjoj građanskoj sceni Dragojla Jarnević je označila 1836. godinu: »Do ove godine obćismo jednako njemački, ali sada pozdravljaju hrvatski i razgovor hrvatski zamiću. Buncaju o nekakvom Ilirstvu i nagovarju mene i sestru mi, da se odrećemo niemštine. Kako da se odrećem niemštine, a hrvatski neznam govoriti; mislim, na toliko hrvatski, da bi obćiti mogla.«¹ Te 1836. godine književni časopis Ljudevita Gaja *Danica ilirska* (koji je počeo izlaziti 1835) prelazi s kajkavštine na štokavštinu, a 1836. u *Danici* je objavljena i *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga* Vjekoslava Babukića, prvog kodifikatora novoga hrvatskog jezičnog standarda utemeljenog na štokavskom narječju. Tri godine kasnije drugi Šenoin profesor Antun Mažuranić objavit

¹ Dragojla Jarnević, *Dnevnik*, prir. Irena Lukšić, Karlovac 2000., 77.

će gramatiku ilirskog i latinskog jezika, a 1842. Ivan Mažuranić i Jakov Užarević objavljuju rječnik *Nemačko-ilirski slovar*. Sva ta tri djela stvorit će temelj za osnivanje Katedre za ilirski jezik i književnost (1845) koju je na zagrebačkoj Velikoj gimnaziji vodio Vjekoslav Babukić, a dvije godine nakon osnivanja te Katedre Hrvatski sabor proglasit će hrvatski jezik službenim jezikom u Banskoj Hrvatskoj.

Izgradnja obrazovne piramide i kulturnih institucija

Revolucionarni događaji 1848. godine svojim su brzim odvijanjem u prvi plan izbacili pisane medije kao što su novine, časopisi, brošure, leci i knjige. Nakon objave carskog manifesta o slobodi tiska i ukidanju cenzure u Banskoj Hrvatskoj tijekom 1848. i 1849. počinje izlaziti desetak novih listova koji za razliku od prijašnjih novina učestalije izlaze i imaju veću nakladu. Unatoč povećanju čitateljske publike postotak nepismenih u Hrvatskoj je i dalje bio velik. Stoga su se u tisku, naprimjer u *Slavenskom Jugu* i *Südslawische Zeitungu*, često pojavljivali članci o potrebi reforme školstva. Hrvatski sabor je već u srpnju 1848. predložio izradu zakonske osnove o školstvu, koja je trebala modernizirati postojeći obrazovni sustav. Njome je trebala biti osmišljena cjelokupna nacionalna obrazovna piramida od nižeg do visokog školstva. Prosvjetni odsjek Banskog vijeća povjerenu zadaću izrade školske osnove završio je u kolovozu 1849. godine. *Osnova temeljnih pravilah javnog obučavanja za Hèrvatsku i Slavoniu* iz 1849. zapravo je bila prijevod austrijske školske osnove i njezina prilagodba hrvatskim prilikama. U *Osnovi* se naglašava pravo i dužnost države da vodi brigu o obrazovanju svih stanovnika. Nositelji vlasti su na taj način jasno naznačili važnost univerzalnog obrazovanja koje je vlastima omogućilo toliko željenu komunikaciju s cjelokupnim stanovništvom u standardiziranom mediju i pismu. Putem općeg obrazovanja, koje je podrazumijevalo zajedničke nastavne programe i udžbenike na određenom političkom području, kod učenika i nastavnika stvaran je osjećaj nacionalnog zajedništva. Školski odgoj i obrazovanje kao sekundarna socijalizacija tako je postalo jedan od glavnih načina oblikovanja nacionalnog identiteta. Kroz nastavu povijesti učenici su učili o zajedničkoj prošlosti, na nastavi zemljopisa kroz školske zemljovide dobivali su predodžbu o zajedničkom prostoru, a pomoću standardiziranog književnog jezika trebali su participirati u nacionalnoj kulturi koja više nije bila vezana samo za lokalnu i regionalnu tradiciju. No nastavna *Osnova* iz 1849. nije dobila potvrdu od strane vladara pa je reforma školstva trebala pričekati sve do 1874. kada se pod vodstvom bana Ivana Mažuranića odvijala važna modernizacijska reforma pučkog školstva.

Osnovu hrvatske obrazovne piramide 19. stoljeća činile su pučke škole, središnji dio i jezgra te obrazovne piramide bile su gimnazije dok se na vrhu obrazovne piramide nalazilo Sveučilište u Zagrebu (osnovano 1874). Na pučkom školstvu kao osnovi obrazovne piramide ležao je sav teret opismenjavanja pa je njegova reforma bila ključna za smanjivanje nepismenosti. Reforma osnovnog školstva bila je omogućena donošenjem liberalnog ustava u prosincu 1867. u austrijskom dijelu Monarhije, jer je taj ustav stvorio osnovu za donošenje niza liberalnih zakona u čitavoj Habsburškoj Monarhiji. Ugarski ministar kulture Jozsef Eötvös bio je glavni inicijator donošenja

prvog modernog zakona o pučkom školstvu u Monarhiji. Tim zakonom iz 1868. država je preuzela nadzor i upravu nad školstvom, a djelovanje konfesionalnih škola bilo je dopušteno samo pod određenim uvjetima. U svibnju 1869. i za austrijski dio Monarhije proglašen je *Državni zakon o narodnim školama*, koji je jasno izražavao liberalna načela o omogućavanju osnovnog obrazovanja za svu djecu, bez obzira na vjerske, nacionalne, spolne i klasne razlike. U Banskoj Hrvatskoj potpuni uvjeti za reformu školstva bili su ispunjeni nakon donošenja Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868) kojom je Hrvatskoj dana autonomija u zakonodavstvu i upravi na području bogoštovlja i nastave. Crkva u Hrvatskoj se u to vrijeme oštro protivila najavljujanoj sekularizaciji školstva, a kako je ona već zakonski bila omogućena u drugim dijelovima Monarhije, crkveni krugovi su nastojali da i u novom školskom zakonu zadrže što je moguće veći utjecaj na obrazovni sustav. Tako je u veljači 1869. kardinal Haulik u svojoj poslanici osudio moguće odvajanje školstva od Crkve. Diskurs Haulikove poslanice vrlo je napadački i prepun etiketiranja »neprijatelja vjere«. Oštrina toga diskursa jasno je pokazala veliku bojazan Crkve od gubitka dotadašnjeg utjecaja na školstvo. Nakon što je 1873. postao ban, Ivan Mažuranić je predstojniku Odjela za bogoštovlje i nastavu, Pavlu Muhiću, i njegovu savjetniku Janku Jurkoviću dao zadaću da sastave novu školsku osnovu. Tijekom travnja 1874. Mažuranić je sazvao stručnu konferenciju na kojoj se raspravljalo o tom nacrtu s ciljem da se on uobliči u zakonsku osnovu. Uz Mažuranića i dva predstavnika Odjela za bogoštovlje i nastavu (Pavle Muhić i Janko Jurković) na toj su konferenciji još sudjelovala dva školska nadzornika iz Vojne krajine (Živko Vukasović i Andrija Knežević), dva ravnatelja zagrebačkih škola (Franjo Petračić i Franjo Klaić), profesor realke Ivan Stožir, dijecezanski školski nadzornik Adolf Weber i učitelj Ivan Filipović. Oni su tijekom travnja 1874. zajedno s vladinim predstavnicima kreirali novu školsku zakonsku osnovu kojoj je završni oblik dao Janko Jurković.

Nakon što je Franjo Josip dao predsankciju za zakonsku osnovu, Mažuranić ju je u kolovozu 1874. predao u saborsku proceduru. Zakonodavni odbor kojim je predsjedao Ivan Vončina unio je manje izmjene i dopune u osnovu, te je ona nakon toga dana Saboru na raspravu. U obrazloženju Vlade koje je potpisao Mažuranić iznesena su temeljna načela kojim se vodila Vlada prilikom sastavljanja zakonske osnove, pri čemu je vrlo suptilno objašnjena namjera sekularizacije obrazovnog sustava. Nakon završene rasprave *Zakon ob ustroju pučkih školah i preparandija za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji* bio je prihvaćen od strane Sabora, a kraljevu sankciju je dobio 14. listopada 1874. godine. Osnovne škole su se po novom zakonu dijelile na opće i građanske, građanske škole su bile uglavnom više djevojačke škole koje su sada bile uključene u sustav pučkog školstva. Sve škole koje su se barem djelomično financirale državnim ili općinskim novcem bile su javne i besplatne i samim tim otvorene za svu djecu. Škole koje se nisu uzdržavale na taj način bile su privatne škole. Crkvenim općinama je bilo dozvoljeno da uzdržavaju konfesionalne škole, ali javnost je tim školama bila dana samo ukoliko su zadovoljile određene zakonske uvjete. Mažuranićeva sekularizacija obrazovnog sustava prije svega se odnosila na državno preuzimanje uprave i nadzora nad školama, dok religijski karakter školstva nije doveden u pitanje, ali i to je bio veliki pomak u modernizaciji jer je ipak došlo do ključne funkcionalne diferencijacije kojom je država preuzela glavnu brigu o odgoju i obrazovanju. Svako mjesto u kojem je bilo barem 40 školskih obveznika trebalo je imati pučku školu, no ukoliko za to nije bilo sredstava, više obližnjih mjesta moralo je podići zajedničku školu. Sredstva za podizanje i održavanje škola trebale su osigurati same školske općine. Nakon usvajanja školskog zakona Banska Hrvatska je bila

podijeljena na osam županijskih školskih nadzorništava: varaždinsko, zagrebačko, križevačko, riječko, bjelovarsko, požeško, virovitičko i srijemsko. Putem županijskih školskih nadzornika, koji su kao i učitelji bili zemaljski činovnici, Vlada je imala kontrolu nad čitavim školskim područjem Banske Hrvatske. Dužnost županijskih školskih nadzornika sastojala se u nadziranju svih javnih i privatnih škola, stručnom savjetovanju učitelja, izvještavanju Vlade o stanju škola, nadziranju rada općinskih školskih odbora i predsjedanju županijskim učiteljskim sastancima. U školskoj hijerarhiji moći županijski su nadzornici bili vrlo visoko pozicionirani, jedina instancija kojoj su bili odgovorni bio je Odjel za bogoštovlje i nastavu. Prema novom zakonu Vlada je imala sve ključne ovlasti u pitanju školstva. Ona je određivala nastavne programe i udžbenike za pučke škole te obavljala vrhovni nadzor nad školstvom i rješavala sva stručna i disciplinarna pitanja. Budući da je osnovno školstvo postalo obavezno, roditelji su bili dužni slati djecu u školu. U najdrastičnijim slučajevima izostajanja iz škole država si je uzela za pravo da roditeljima oduzme djecu i osigura im novog skrbnika. Ove mjere pokazuju da je država svojim djelokrugom moći prešla i granicu obitelji i na taj se način postavila iznad nje kao vrhovni autoritet u pitanju odgoja i obrazovanja. Crkva i obitelj koje su u tradicionalnom društvu imale ključnu ulogu u socijalizaciji djece, u modernom su građanskom društvu tu funkciju morale prepustiti odgojno-obrazovnom sustavu.

Učitelji i učiteljice su novim školskim zakonom postali javni činovnici i kao takvi su za svoj posao bili odgovorni Zemaljskoj vladi. Glavni uvjet za zapošljavanje učitelja ili učiteljica u pučkim školama bila je završena javna učiteljska škola na području Austro-Ugarske Monarhije, s tim da su svi kandidati morali znati hrvatski jezik. Odluku o namještanju i otpuštanju pomoćnih učitelja donosio je županijski školski nadzornik, dok je o zapošljavanju stalnog učitelja na javnim općinskim pučkim školama odlučivala Zemaljska vlada na prijedlog školskog odbora. U školama s više učitelja ravnatelj je obavezno morao biti izabran iz redova učitelja. Učitelji i učiteljice na taj su način dobili strukovnu samostalnost. Zakonom su učiteljice izjednačene u plaći s učiteljima, što je Mažuranićev zakon svrstavalo među rijetke zakone u Europi koji na taj način nisu vršili diskriminaciju. U austrijskom dijelu Monarhije i većini zapadnih zemalja učiteljice su primale za petinu manju plaću od svojih muških kolega. Inače početak strukovnog okupljanja učitelja i učiteljica započeo je izlaskom prvog broja časopisa *Napredak*, s podnaslovom *Časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži* koji je od 1859. uređivao Stjepan Novotny, a od 1866. uređivanje je preuzeo Skender Fabković koji je sam financirao *Napredak* do 1873. godine. Od 1873. *Napredak* izlazi pod okriljem Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora (osnovan 1870).

Školski zakon iz 1874. trebao je omogućiti modernizaciju obrazovnog sustava, ali ne samo to – on je trebao biti jamstvo širih društvenih promjena koje su ovisile o obrazovanom stanovništvu. Nakon odstupanja Mažuranića i imenovanja Ladislava Pejačevića za bana, od 1880. u školskom sustavu ponovno su vidljive konzervativne tendencije koje su se djelomično podudarale s crkvenim interesima u školstvu. Tako je 1882. donesena odluka o prestanku upisa na javnu Žensku učiteljsku škola u Zagrebu koja je osnovana 1875. kao svjetovna alternativa samostanskoj Ženskoj preparandiji u Zagrebu. Veće promjene u školskom sustavu nastupile su kada je banom imenovan Károly Khuen-Héderváry. Dvojica istaknutih hrvatskih učitelja i pedagoga su umirovljena: Skender Fabković 1885., a Ivan Filipović 1887. godine.

Ivan Standl, *Osnivači Hrvatskoga pedagoškog-književnog zbora*, fotografija, 1871. (Hrvatski školski muzej)

Jedan od glavnih ciljeva rada Hrvatskog pedagoškog-književnog zbora bilo je stručno usavršavanje učitelja i učiteljica. Zbor je izdavao za tadašnje školstvo dvije vrlo vrijedne edicije, *Knjižnicu za učitelje* i *Knjižnicu za mladež*, a od 1873. preuzeo je izdavanje stručnog školskog časopisa *Napredak*. Iste je godine pokrenuo i izdavanje časopisa za djecu *Smilje*, da bi 1901. počeo izdavati i prvi hrvatski časopis za žene *Domaće ognjište*. Među osnivačima bili su tadašnji istaknuti pedagozi i učitelji: Ivan Filipović, Stjepan Basariček, Mijat Stojanović, Josip Glaser, Ljudevit Modec, Marija i Skender Fabković.

Na sve važnije pozicije u školskom sustavu postavljani su vladini ljudi koji su bespogovorno ispunjavali sve vladine odluke. Iako su ta imenovanja bila uvjetovana političkom podobnošću i dalje se inzistiralo na stručnosti školskih nadzornika što pokazuje imenovanje Antuna Cuvaja za zemaljskoga školskog nadzornika 1887. godine. Filipovićev angažman u školstvu nije prestao umirovljenjem, pa je tako u njegovoj organizaciji 1888. održana Prva opća skupština Saveza hrvatskih učiteljskih društava. Filipović je postao prvi predsjednik Saveza hrvatskih učiteljskih društava što nije odgovaralo tadašnjim ljudima u Odjelu za bogoštovlje i nastavu koji su u Filipoviću vidjeli glavnu prepreku u provedbi svojih interesa u školstvu. Nakon pritiska od strane Vlade, Filipović je odstupio s mjesta predsjednika, a na njegovo je mjesto 1892. izabran

Stjepan Basariček. Savez hrvatskih učiteljskih društava do kraja je 19. stoljeća okupljao između 30 i 40 učiteljskih društava. Inače, još je 1889. otvoren Hrvatski učiteljski dom od priloga učitelja i učiteljica čime je učiteljska zajednica napokon dobila određeno središte svoga djelovanja, jer su u tom učiteljskom domu bili smješteni Hrvatski pedagoško-književni zbor, knjižnica Zbora, učiteljska čitaonica, Savez hrvatskih učiteljskih društava, učiteljska zadruga i mnoge druge učiteljske udruge. Zbog preustrojstva uprave i županija 1886. tražila se izrada novoga školskog zakona koji bi obuhvaćao novi politički prostor, jer je u bivšoj Vojnoj krajini bio na snazi drukčiji školski sustav od onoga u Banskoj Hrvatskoj. Novi školski zakon iz 1888. u bitnome je ostao na tragu školskog zakona iz 1874., ali u nekim je segmentima bio ispod razine Mažuranićeva školskog zakona. Zakonom iz 1888. ukinuta je samostalnost županijskih nadzornika i oni su postali samo referenti županijskih okruga. Na taj je način Vlada bitno smanjila strukovnu autonomiju školstva. Najkonzervativniji segment zakona iz 1888. je odredba kojom se faktički zabranjuje udaja učiteljica. Ukoliko bi se učiteljice udale morale su napustiti školsku službu. Zakonom je za sve učitelje i učiteljice određena jednaka temeljna plaća. Veliki ustupak učinjen je za privatnim školama koje više nisu trebale tražiti posebno pravo javnosti dok su radile u skladu s programom javnih škola.

Unatoč modernizacijskim školskim reformama glavni problem tadašnjega hrvatskog društva i dalje je bila velika nepismenost stanovništva. Zbog toga se od početka 20. stoljeća u Hrvatskoj održavaju prvi analfabetski tečajevi s ciljem stjecanja osnovne pismenosti kod što većeg broja nepismenih. Primjenjivale su se dvije metode za opismenjavanje nepismenih. Prvu je promovirao učitelj Franjo Anderlič, autor *Abecedarke*, a drugu učitelj Julije Gabel. Demonstracija njihovih metoda bila je prezentirana u Osijeku u listopadu 1905. i Anderličeva metoda se pokazala prihvatljivijom. Najveći broj tečajeva za nepismene održala su dva građanska društva. Prvo »Klub sveučilišnih građana za poduku analfabeta« (»Klub ABC«) osnovan 1905. godine. Njegovi su članovi održali 308 tečajeva za nepismene kroz koje je prošlo oko 7000 odraslih. Godine 1911. izdali su vlastitu *Abecedarku*. Članovi te udruge zastupali su ideju davanja uloge učitelja svakom pismenom čovjeku, pa i seljaku. Drugo društvo nosilo je naziv »Hrvatsko društvo za pučku prosvjetu«, a počelo je s radom 1906. i imalo je oko 10.000 članova i vlastiti časopis *Pučka prosvjeta* koji je izlazio do 1911.

godine. Društvo je održalo 124 predavanja, osnovalo 44 pučke knjižnice, održalo 36 tečajeva za nepismene i podijelilo oko 30.000 raznih knjižica. Za razliku od »Kluba ABC« unutar ovog društva smatralo se da tečajeve za nepismene mogu voditi samo učitelji i učiteljice. Društvo je imalo 393 povjerenika, uglavnom učitelja i učiteljica.

Najveći napredak u modernizaciji hrvatskoga srednjeg školstva napravljen je u vrijeme kada je predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu bio Isidor Kršnjavi (1891–1896), a tada je izgrađen i najveći broj novih modernih školski zgrada u Banskoj Hrvatskoj. Njegov najznačajniji školski projekt bio je izgradnja školskog foruma u Zagrebu. Taj je projekt rezultirao izgradnjom velebne školske zgrade u koju su bile smještene Donjogradska gimnazija, Velika realka i Trgovačka škola.² Od ostalih projekata svakako treba istaknuti izgradnju nove gimnazijske zgrade na Sušaku u Rijeci. Kršnjavi je pod utjecajem švedskoga školskog modela provodio reformu srednjeg školstva kroz koju je nastojao afirmirati realne gimnazije. Njegovim se zalaganjem 1892. otvaraju zagrebačka Ženska stručna škola i Privremeni ženski licej koji se smatrao svojevrsnom ženskom gimnazijom. Naime djevojke tijekom 19. stoljeća nisu mogle pohađati gimnazije, pa im je Ženski licej u Zagrebu predstavljao jedino mjesto na kojem su u Hrvatskoj mogle dobiti kvalitetnije obrazovanje. Kršnjavi je uvođenjem realnih gimnazija nastojao potaknuti modernizaciju klasičnih gimnazija koje je smatrao srednjovjekovnim »fosilnim ostatkom«, a upravo su te gimnazije tijekom 18. i 19. stoljeća bile ključne obrazovne institucije iz kojih su proizašli gotovo svi tadašnji hrvatski intelektualci. Tako je i Kršnjavi svoje klasično obrazovanje stekao školujući se u požeškoj, zagrebačkoj i vinkovačkoj gimnaziji. Odmak Isidora Kršnjavog od klasičnih gimnazija postaje još čudniji kada se ima u vidu da je u antičko-renesansno-humanističkom duhu upravo on inicirao historicističku obnovu palače Odjela za bogoštovlje i nastavu u Opatičkoj ulici u Zagrebu.

Klasične gimnazije svojevrsne su strukture dugog trajanja unutar hrvatskoga obrazovnog sustava, a kao središnji dio obrazovne piramide u 19. su stoljeću činile njezinu čvrstu jezgru. U Hrvatskoj su većinu gimnazija vodili franjevci (Varaždin, Karlovac, Požega i Osijek) dok su riječka i zagrebačka gimnazija imale svjetovne nastavnike. Do 1806. klasične su gimnazije imale pet razreda, tri gramatička i dva humanistička, a jedan je nastavnik predavao sve predmete. Od 1806. godine gimnazije dobivaju šesti razred, a latinski je i dalje bio nastavni jezik. Koliko je latinski jezik bio dominantan u tadašnjem nastavnom programu gimnazija pokazuje tjedni broj sati za taj predmet koji je pokrivaio gotovo polovicu tjedne satnice. Od 1827. odlukom Hrvatskoga sabora mađarski jezik postaje obavezan predmet u gimnazijama, a od sredine tridesetih godina u gimnazijama se predaje i hrvatski (ilirski) jezik. Najveća promjena u ustroju gimnazija u jezičnoj politici događa se 1849. kada su uvedene niže i više gimnazije s četiri razreda i predmetni nastavnici, a umjesto latinskog nastavnim jezikom na gimnazijama postaje hrvatski jezik. U razdoblju neoapsolutizma njemački jezik postaje nastavni i to od 1854., a na hrvatskom se jeziku predavalo na satovima hrvatskog jezika i vjeronauka. Odobrenje za upotrebu gimnazijskih udžbenika davalo je Ministarstvo nastave, a udžbenici koji su se do tada tiskali u Zagrebu, Budimpešti, Grazu, Bratislavi i Beču, od 1851. tiskaju se samo u Beču, što je bila još jedna od kontrolnih mjera tadašnjega neoapsolutističkog režima. Satnica hrvatskog jezika bila je tri sata tjedno u prva dva razreda, a u ostalim razredima dva sata tjedno, dok je tjedna satnica njemačkog bila tri sata tjedno u svim razredima.

² Danas su u tom kompleksu smještene Osnovna škola Izidora Kršnjavoga, Muzej Mimara i V. gimnazija.

Bela Čikoš-Sesija, *Dante pred vratima čistilišta*, ulje na platnu, 1897. (Hrvatski institut za povijest)

Slika je dio serije od pet slika (*Odisej ubija prosce*, *Marko Antonije nad mrtvim Cezarom*, *Walpurgina noć* i *Homer uči Dantea*, *Shakespearea i Goethea pjevati*) koje je Čikoš-Sesija naslikao za kabinet odjelnog predstojnika za bogoštovlje i nastavu. Slike je 1896. u zadnjim danima svoga mandata naručio Isidor Kršnjavi. Kabinet u kojem se nalaze slike, zbog hrastovih oplata izrađenih u stilu renesansnih lambrisa, nazvan je renesansna soba. Čikoš je slike završio 1898. godine te su bile izložene na Hrvatskom salonu u novootvorenom Umjetničkom paviljonu.

Prosječna satnica latinskog jezika u svih osam razreda bila je šest sati tjedno. Nakon 1860. i uvođenja hrvatskoga kao službenog jezika u Banskoj Hrvatskoj nastava na hrvatskom jeziku u gimnazijama započinje 1861. godine. Nakon sloma neoapsolutizma udžbenici se ponovno počinju tiskati u Zagrebu, ali tek je 1883. osnovana posebna zaklada za tiskanje udžbenika. Ta Kraljevska hrvatsko-slavonska zaklada školskih knjiga i tiskarnica u Zagrebu izdavala je udžbenike do 1918. godine.

Reformu gimnazijskog obrazovanja u 19. stoljeću pokrenuo je ministar nastave grof Leo Thun koji je na tom poslu angažirao bečkoga sveučilišnog profesora Franza Exnera i klasičnog filologa Hermanna Bonitza. Sva su trojica bila pod filozofskim utjecajem logičara Bernharda Bolzana koji je 1837. objavio *Wissenschaftslehre* u četiri knjige. Pored Bolzana na njih je dobrim dijelom utjecao i tada u Habsburškoj Monarhiji najpopularniji filozof Johann Herbart. *Nacrt ustroja gimnazija i realki u Austriji* (1849) kojim je reformiran gimnazijski sustav bio je uz određene izmjene važeći gotovo jedno stoljeće. Na temelju tog dokumenta iste su godine izrađeni nastavni planovi za gimnazije i realke. Upravo zbog takve dugotrajnosti gimnazijske nastavne osnove (nastavnog plana) možemo braniti tezu o gimnazijama kao strukturi dugog trajanja u hrvatskom obrazovnom sustavu. Gimnazijski nastavni plan u Hrvatskoj stupio je na snagu 1850. godine. Prema njemu gimnazije su postale osmo-razredne jer im je s visokih škola pripojen dvogodišnji tečaj filozofije. U Banskoj Hrvatskoj zagrebačka, riječka, varaždinska i osječka gimnazija postale su više gimnazije s osam razreda dok su karlovačka i požeška postale niže gimnazije s četiri razreda. Klasične gimnazije sa svojih osam razreda postaju tako mjesto općeg obrazovanja i pripreme za fakultet. Za razliku od tadašnje prakse da jedan nastavnik predaje sve predmete prema novoj osnovi uvedeni su predmetni nastavnici. Također je kao novost uveden i završni maturalni ispit. Krajem 19. stoljeća velike klasične gimnazije nalazile su se u Zagrebu (Gornjogradska i Donjogradska), Osijeku, Zadru, Splitu, Dubrovniku, Varaždinu, Požegi, Vinkovcima, Gospiću, Pazinu i na Sušaku. Velike realne gimnazije bile su u Senju, Karlovcu, Zagrebu, Bjelovaru i Osijeku.

Tijekom 19. stoljeća političke su promjene utjecale i na rad gimnazija. Tako su francuske vlasti u Dubrovniku osnovale licej od četiri odjela s konviktom, a nastava se odvijala u samostanu sv. Katarine. Ali već školske godine 1817/8. ponovno je uspostavljena gimnazija, a nastavni je jezik na gimnaziji bio talijanski. Nakon 1848. dubrovačka gimnazija dobiva osam razreda jer joj je pripojen dvogodišnji filozofski

tečaj. Zbog nedostatka kadra u nastavu su se ponovno uključili isusovci koji su na njoj radili do 1867. kada su nastavu preuzeli svjetovni nastavnici školovani u Padovi, Beču i Grazu. Iz perspektive jezične politike velika se promjena događa 1868. jer se od te godine na hrvatskom jeziku predaju povijest, zemljopis i vjeronauk. Koliko su promjene izazvane jezičnim politikama utjecale na rad pojedinih gimnazija najbolje su mogli osjetiti gimnazijski predavači. Kada je 1868. na krajiškim gimnazijama proglašena ravnopravnost hrvatskog i njemačkog jezika, na gospičkoj su realci samo dva nastavnika dobro znala hrvatski jezik. Inače gospička je Mala realka 1878. pretvorena u Veliku kraljevsku gimnaziju s osam razreda. Problemi s poznavanjem nastavnog jezika zahvatili su i karlovačku gimnaziju za vrijeme francuske uprave, jer su dotadašnje nastavne jezike (latinski i njemački) trebali zamijeniti francuski ili talijanski jezik. Međutim, budući da nastavnici nisu znali te jezike nastava se i dalje odvijala na latinskom i njemačkom. Prvi nastavnik hrvatskog jezika na karlovačkoj gimnaziji bio je franjevac Kerubin Horvatić. Nakon sloma neoapsolutizma karlovački su se nastavnici ponovno našli u problemima zbog nepoznavanja hrvatskog jezika (od šest nastavnika samo je troje dobro znalo hrvatski jezik) koji je od 1860. postao nastavni jezik. Gimnaziju u Karlovcu tijekom dvadesetih i tridesetih godina 19. stoljeća pohađali su Ljudevit Gaj, Fran Kurelac, Ivan Derkos i Juraj Dobrila, osobe koje su kasnije u velikoj mjeri utjecale na kreiranje važnih aspekata hrvatske jezične politike.

Najzanimljiviju povijest nastavnog jezika ima pazinska gimnazija koja 1836. počinje s radom kao njemačka gimnazija i to u mjestu u kojem se isključivo govorilo hrvatski i talijanski. Od 1873. pazinska niža gimnazija postaje viša gimnazija s osam razreda, a uz njemački na gimnaziji se učio hrvatski i talijanski jezik. Kada se 1890. njemačka gimnazija preselila u Pulu, Pazin je ostao bez gimnazije, ali zalaganjem Dinka Vitezića, Matka Laginje i biskupa Jurja Dobrile u Pazinu je 1899. otvorena državna gimnazija s hrvatskim kao nastavnim jezikom. Da to otvaranje hrvatske gimnazije ne bi bilo protumačeno kao uzmak talijanske jezične politike, u Pazinu je iste godine otvorena talijanska gimnazija. S političkim promjenama 1918. došlo je i do ukidanja hrvatske gimnazije od strane talijanskih vlasti. Hrvatsku je gimnaziju do 1918. u prosjeku upisivalo oko 200 učenika, a na gimnaziji je predavao i Vladimir Nazor. Nazor je bio predavač i na splitskoj gimnaziji koju su bečke vlasti 1855. ustrojile kao osmogodišnju Kraljevsku gimnaziju. Na toj je gimnaziji od 1821. uvedeno učenje njemačkog jezika kao neobaveznog predmeta, a od školske godine 1853/1854. njemački je obavezan predmet, a talijanski je nastavni jezik. Do promjena dolazi 1880. kada hrvatski jezik postaje nastavni jezik na gimnaziji. Prvi ispit zrelosti na hrvatskom jeziku održan je 1888. kada je ravnatelj gimnazije bio Frane Bulić. Na zadarskoj gimnaziji talijanski je jezik bio nastavni za vrijeme francuskih vlasti, ali i od 1816. kada austrijske vlasti uvode gimnaziju od pet razreda. Od 1829. latinski je pretežito nastavni jezik, a 1832. tiskano je prvo izvješće na latinskom jeziku. Tijekom neoapsolutizma talijanski je nastavni jezik, a njemački se kao obavezan predmet uči od 1859. godine. Kasnije se na hrvatskom predaju povijest i zemljopis, ali talijanski jezik ostaje nastavni jezik. Zbog potrebe uvođenja hrvatskog kao nastavnog jezika 1896. osniva se niža gimnazija s hrvatskim kao nastavnim jezikom, a 1900. ta gimnazija postaje Carska i kraljevska gimnazija s osam razreda. Tako su u Zadru od 1901. postojale dvije velike klasične gimnazije, jedna s talijanskim a druga s hrvatskim kao nastavnim jezikom. Na riječkoj se gimnaziji od 1790. uz latinski učio i talijanski jezik. Kao neobavezni predmeti na gimnaziji su se učili grčki i njemački, a od 1792. i mađarski jezik. Zanimljivo je da je na riječkoj gimnaziji tijekom

Celestin Medović, *Kraljevska velika gimnazija na Sušaku*, akvarel iz 1899. (Hrvatski školski muzej u Zagrebu)

Zgradu su projektirali i unutrašnji dizajn osmislili arhitekti tvrtke Ludwig & Hülssner iz Berlina i Leipziga. Inicijator izgradnje, koja je započela 1894. godine, bio je Isidor Kršnjavi. On je iste godine raspisao i pozivni natječaj za izgradnju zagrebačkog školskog foruma, što je bila potpuno nova praksa u odnosu na dotadašnju praksu direktne narudžbe. U jakoj konkurenciji (Herman Bollé, Kuno Waidmann, Josip Vancaš, bečka tvrtka Helmer & Fellner i tvrtka Ludwig & Hülssner) na natječaju je prvu nagradu osvojila tvrtka Ludwig & Hülssner.

neoapsolutizma u nižim gimnazijskim razredima nastavni jezik bio talijanski dok je njemački jezik bio nastavni jezik u višim gimnazijskim razredima. Od 1861. hrvatski postaje nastavni jezik, a deset godina kasnije riječka je gimnazija podijeljena na hrvatsku i talijansku gimnaziju. Hrvatska se gimnazija zalaganjem Isidora Kršnjavog 1896. iz Rijeke preseljava na Sušak u novoizgrađenu gimnazijsku zgradu čime je gimnazija izuzeta od mađarske uprave. U razdoblju od 1896. do 1914. na riječkoj gimnaziji maturiralo je oko 500 učenika. Na osječkoj gimnaziji mađarski je jezik također bio neobavezan predmet od 1792., a obavezan od 1827. godine. Od školske godine 1854/1855. osječka gimnazija dobiva osmi razred, nastavni jezik postaje njemački, a od 1860. nastavni jezik je hrvatski. Na osječkoj gimnaziji predavali su Tadija Smičiklas, Armin Pavić, Franjo Marković, Ferdo Šišić i Isidor Kršnjavi koji je maturu položio na vinkovačkoj gimnaziji. Vinkovačka je gimnazija od 1851. bila osmorazredna gimnazija s njemačkim kao nastavnim jezikom, a od 1860. dopušteno je korištenje hrvatskog jezika prilikom predavanja vjeronauka i povijesti. Od 1861. vinkovačka gimnazija postaje Kraljevska državna velika gimnazija, a 1868. hrvatski se izjednačava s njemačkim jezikom i postupno se uvodi kao nastavni jezik. Školske godine 1875/6. u svih osam razreda hrvatski je nastavni jezik, a održana je i prva matura na hrvatskom jeziku.

Iste godine kada je donesen prvi moderni zakon o pučkom školstvu počelo je s radom i Sveučilište u Zagrebu. Na taj je način 1874. uspostavljena kompletna obrazovna piramida u Hrvatskoj. Iako je Sabor još 1861. prihvatio zakonsku osnovu o Sveučilištu, kralj ju je sankcionirao tek 1869. godine. No ni tada nije došlo do osnivanja Sveučilišta, nego je na to trebalo čekati do siječnja 1874. kada je kralj sankcionirao

Robert Frangeš Mihanović,
Filozofija (reljef u Zlatnoj
dvorani Hrvatskog instituta za
povijest u Zagrebu)

Reljef je posljednji u nizu od četiri reljefa koje je Frangeš, prema narudžbi Isidora Kršnjavog, izradio za Zlatnu dvoranu Odjela za bogoslovlje i nastavu. Prvi reljef *Teologija* Frangeš je izradio još za vrijeme školovanja u Beču. Reljef *Medicina* izradio je 1894. godine, a treći reljef *Pravda* bio je 1898. izložen na izložbi Hrvatski salon. Izradu reljefa *Filozofija* Frangeš je započeo 1897. godine, a u bronci je izveden 1904. godine.

zakonski članak o osnivanju Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. Kao što je ustrojstvo modernog osnovnog školstva u Hrvatskoj počivalo na austrijskom modelu slično je bilo i sa Zagrebačkim sveučilištem koje je ustrojeno po uzoru na austrijski model sveučilišta prema kojem su profesori smatrani državnim činovnicima. Već na svome početku Sveučilište nije krenulo s radom u zamišljenom opsegu. Naime od četiri planirana fakulteta (Teološki, Pravni, Mudroslovni i Medicinski fakultet) s radom su počela tri fakulteta dok je na otvaranje Medicinskog fakulteta trebalo čekati sve do studenoga 1917. Teološki fakultet razvio se iz četverogodišnjeg teološkog studija koji je djelovao u sklopu zagrebačkoga bogoslovnog sjemeništa na Kaptolu. Pravni fakultet razvio se iz Pravoslovne akademije u Zagrebu koja je osnovana 1850. ukidanjem dvogodišnje Kraljevske akademije znanosti. Naime filozofski tečaj sa spomenute Akademije prema nastavnom planu za gimnazije iz 1849. priključen je zagrebačkoj gimnaziji koja je time postala osmogodišnja viša gimnazija. Mudroslovni (Filozofski) fakultet je s radom krenuo samo s filozofsko-historičkim odjelom, a matematičko-prirodoslovni odjel počeo je djelovati od 1877. godine. Prvi profesori na Filozofskom fakultetu bili su: Matija Mesić (profesor hrvatske povijesti), Natko Nodilo (profesor opće povijesti), Lavoslav Geitler (profesor slavenske filologije), Franjo Maixner (profesor latinske filologije), Armin Šrabec (profesor grčke filologije) i Franjo Marković (profesor filozofije).

Na pedagošku teoriju u Hrvatskoj u 19. stoljeću, a samim tim i na izgradnju odgojno-obrazovne piramide utjecao je čitav niz europskih pedagoga kao što su švicarski pedagog Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827) i njemački pedagog Adolf Diesterweg (1790–1860). Diesterwegove ideje o oslobađanju školstva od crkvenog nadzora i uvođenju strukovnog nadzora znatno su utjecale na dio učitelja u Hrvatskoj. Češki pedagog Karel Slavomir Amerling (1807–1884) znatno je utjecao na Mariju i Skendera Fabkovića. Amerling je od 1839. u Pragu vodio institut Budeč, neku vrstu

Slava Raškaj – Bela Čikoš Sesija, *Zgrada Sveučilišta*, akvarel, 1899. (Hrvatski školski muzej)

Zgrada je izgrađena 1856. i prvotno je u njoj trebala biti smještena zemaljska bolnica. No umjesto bolnice u zgradi je od 1868. bila tvornica duhana, koja se iseljava 1881. godine nakon izgradnje nove tvorničke zgrade na prostoru bivše Ciglane. Nakon osnivanja Sveučilišta 1874., prostorije za rektora i senat bile su smještene u grkokatoličkom sjemeništu. Pravni fakultet i dio Filozofskog fakulteta bili su smješteni u zgradi Gornjogradske gimnazije, kojoj je zbog smještaja ta dva fakulteta podignut drugi kat. Godine 1882. u zgradu bivše tvornice duhana useljavaju se rektor, senat, Sveučilišna knjižnica, te Pravni fakultet i dio Filozofskog fakulteta.

narodnog sveučilišta za obrazovanje i odgoj učitelja, obrtnika i domaćica. Znatna utjecaj na dio učitelja i učiteljica u Hrvatskoj imao je liberalni pedagog Friedrich Dittes (1829–1896) čija se pedagogija djelomično zasnivala na Komenskom, Pestalozziju i Diesterwegu. Dittes je u Beču 1868. osnovao Paedagogium za usavršavanje učitelja. Djelovanje toga zavoda bilo je obilježeno liberalnim pristupom odgoju i obrazovanju. Dittes se zalagao za potpunu sekularizaciju školstva, unutar kojeg svećenici ne bi mogli predavati ni vjeronauk. On je svojim idejama najviše utjecao na skupinu učitelja oko Ivana Filipovića. Paedagogium je kao prva žena u Austro-Ugarskoj Monarhiji završila Marija Jambrišak koja je zajedno s Marijom Fabković na Prvoj općoj učiteljskoj skupštini u Zagrebu 1871. tražila izjednačenje plaća učiteljica i učitelja. Najveći utjecaj na pedagošku scenu u Banskoj Hrvatskoj tijekom druge polovice 19. stoljeća imao je njemački filozof Johann Friedrich Herbart (1776–1841) koji je generalizirao pedagoške principe Pestalozzija, a prvi je zastupao ideju da kod djece istovremeno treba razvijati intelekt i karakter pri čemu je naglasak stavljao na obrazovanje volje. Glavni predstavnik Herbartove pedagogije u Hrvatskoj bio je Stjepan Basariček. On je od 1875. predavao pedagogiju na Učiteljskoj školi u Zagrebu, a njegova je *Pedagogija* imala brojna izdanja.

Osim na pedagošku scenu Herbart je bitno utjecao i na hrvatsku filozofsku scenu. Naime filozofske koncepcije prvog profesora filozofije na Zagrebačkom sveučilištu Franje Markovića bile su pod izrazitim Herbartovim utjecajem čiji je filozofski sustav od sredine 19. stoljeća dominirao njemačkim i austrijskim sveučilištima. Inače od sredine 18. do sredine 19. stoljeća hrvatska će filozofska scena biti u znaku skolastike. Kritizirajući skolastičko obrazovanje u 18. stoljeću Baltazar Adam Krčelić ustvrdio je kako se unutar tadašnjeg skolastičkog obrazovanja dobivao samo »metafizički sitniš«. Taj »metafizički sitniš« karakterizirat će filozofiju u Hrvatskoj i početkom 19. stoljeća, jer dok je 1807. Hegel objavljivao svoju *Fenomenologiju duha* u Hrvatskoj je još uvijek dominirala skolastička filozofija. Tako je najistaknutiji hrvatski filozof s početka 19. stoljeća Simeon Čučić bio pod utjecajem kasne skolastike, što je vidljivo u njegovu najznačajnijem djelu *Philosophia critice elaborata* (1815). Odmak od skolastike u Hrvatskoj započinje sredinom 19. stoljeća. Taj će odmak osobito biti vidljiv nakon osnivanja Sveučilišta (1874) u Zagrebu, odnosno osnivanjem Katedre za filozofiju na Mudroslovnom (Filozofskom) fakultetu čiji je prvi voditelj bio Franjo Marković. Marković je tijekom studija filozofije u Beču slušao predavanja tada najpoznatijeg austrijskog herbartovca Roberta Zimmermanna pod čijim je utjecajem prihvatio Herbartov filozofski sustav. Katedra na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1894. dobila je još jednog predavača, Đuru Arnolda koji je od 1896. bio redovni profesor pedagogije i teoretske i praktične filozofije. Arnold je tijekom svog usavršavanja u Göttingenu slušao predavanja Juliusa Baumanna i Hermana Lotzea.

Akademički perivoj, razglednica/ kolorirana fotografija (Muzej grada Zagreba, Fototeka)

Odlukom o izgradnji palače Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti na Zrinjvcu, a ne na Gornjem gradu kako je prvotno bilo predviđeno, otvoren je novi urbanistički prostor. Taj prostor nizom regulacijskih nacrti oblikovat će se do kraja 19. stoljeća u istočni krak Zelene potkove. Najveću svotu novca za izgradnju palače darovao je biskup Strossmayer, koji je Akademiji darovao i svoju umjetničku zbirku starih majstora. Galerija starih majstora svečano je otvorena 1884. godine, a Strossmayer je prilikom te svečanosti održao jedan od svojih najznačajnijih govora.

Dok je na Mudroslovnom fakultetu preko Herbartove filozofije napravljen odmak od skolastike, na Bogoslovnom je fakultetu Josip Stadler kroz svoje radove počeo vraćati skolastiku na hrvatsku filozofsku scenu i to u obliku novoskolastičkih filozofskih koncepcija. Taj novoskolastički pokret svoj je vrhunac dosegao osnivanjem Katedre za filozofiju na Bogoslovnom fakultetu gdje je od 1910. predavao najznačajniji predstavnik neoskolastike u Hrvatskoj, Stjepan Zimmermann. Ipak završni pečat hrvatskoj filozofiji u »dugom« 19. stoljeću dao je Albert Bazala svojim životnim djelom *Povijest filozofije*. To je bila prva cjelovita povijest filozofije napisana na hrvatskom jeziku pa je samim time imala veliki utjecaj na utemeljenje filozofskog pojmovnika u Hrvatskoj. Bazalinu *Povijest filozofije* u tri sveska objavila je Matica hrvatska (1906., 1909. i 1912).

Upravo je Matica hrvatska, uz Akademiju, »Hrvatski pedagoški zbor« i »Društvo sv. Jeronima« bila glavni izdavač hrvatskih knjiga tijekom druge polovice 19. stoljeća, a ta su četiri izdavača najviše i doprinijela širenju hrvatske čitateljske publike. Kada bi kulturna društva usporedili s obrazovnom piramidom Matica hrvatska bi u toj piramidi dobila poziciju gimnazija, dakle zauzela bi središnje mjesto unutar kulturne piramide, jer je ta kulturna ustanova bila jezgra književnog i kulturnog djelovanja u Hrvatskoj tijekom cijele druge polovice 19. stoljeća. Osnivačka skupština Matice održana je u veljači 1842. na skupštini zagrebačke Ilirske čitaonice, a prilikom osnivanja njezini su osnivači kao uzor imali kulturno društvo Maticu češku. Matica je pokrenuta kao »novčana glavnica« namijenjena izdavanju knjiga čime je Čitaonica pokušala popraviti tadašnju lošu situaciju u izdavaštvu knjiga na hrvatskom jeziku. Za prvog predsjednika Matice izabran je Janko Drašković, a za tajnika Vjekoslav Babukić koji je tajničku dužnost napustio nakon četiri godine jer je bio imenovan za profesora hrvatskoga jezika i književnosti na Kraljevskoj akademiji znanosti u Zagrebu. Novim tajnikom Matice imenovan je Stanko Vraz koji je uz tajničke poslove uređivao i časopis *Kolo* čije je nakladništvo Matica preuzela 1847. godine. Prva knjiga koju je Matica izdala bio je *Osman* Ivana Gundulića 1844. godine. Time se htjela naglasiti veza tadašnjega književnog stvaralaštva sa starijom hrvatskom književnošću, a za to je izdanje *Osmana* Ivan Mažuranić spjevao izgubljeno 14. i 15. pjevanje. *Dramatička pokušnja* Dimitrije Demetra bilo je drugo djelo koje je izdala Matica. Ukidanjem Ilirske čitaonice 1850. započinje samostalno djelovanje Matice ilirske, a već sljedeće godine za predsjednika Matice imenovan je gospodarstvenik Ambroz Vranyczany koji dužnost predsjednika obnaša do 1858. godine. U tadašnjem Matičinu književnom odboru potpredsjednik je bio Ivan Kukuljević, a članovi su bili Mirko Bogović, Stjepan Ilijašević, Petar Preradović, Ivan Mažuranić, Bogoslav Šulek i Stanko Vraz. Od 1852. do 1858. Matica izdaje zabavni i poučni tjednik *Neven*, koji je uređivao Mirko Bogović. On je na vlastitoj koži osjetio represiju tadašnjeg apsolutističkog režima

Karlo Dragutin Drašković,
Prosjak, 1894. (Muzej za
umjetnost i obrt)

Uz profesionalne fotografe u Hrvatskoj su vrlo rano počeli djelovati i fotografi amateri, ali tek je 1892. godine u Zagrebu osnovan Klub amatera fotografa. Jedan od najistaknutijih fotografa amatera s kraja 19. stoljeća je Karlo Drašković. On je od 1895. bio član bečkog amaterskog kluba *Wiener Camera Club* koji je promovirao umjetnički aspekt fotografije. Taj umjetnički aspekt vidljiv je na njegovoj fotografiji *prosjaka* iz 1894. godine, kao i na antologijskoj fotografiji *Skok Stjepana Erdödyja* iz 1895. godine.

jer je zbog objavljivanja pjesme Ivana Filipovića »Domovinska utjeha« zajedno s Filipovićem osuđen na dvije godine teške tamnice. Za novog predsjednika Matice izabran je Ivan Mažuranić koji je tu dužnost obavljao od 1858. do 1872. godine. Umjesto Mažuranića 1872. mjesto predsjednika Matice preuzima dotadašnji potpredsjednik Matija Mesić koji tu dužnost obavlja do imenovanja za prvog rektora Zagrebačkog sveučilišta 1874. godine. Matica je povodom obilježavanja tristote godišnjice pogibije Nikole Zrinskog pod Sigetom izdala Mesićeve knjige *Život Nikole Zrinskoga*. Najznačajniji izdavački poduhvat u vrijeme Mažuranićeva mandata Matica je napravila pokretanjem časopisa *Vienac* koji je izlazio od 1869. do 1903. godine. Bio je to najvažniji književni i kulturni časopis toga vremena jer gotovo da nije bilo književnika koji neki od svojih radova nije objavio u *Vienacu*. Prvi urednik tog tjednika bio je Đuro Deželić, ali svoje zlatno razdoblje časopis je doživio u razdoblju kada ga je uređivao August Šenoa i to od 1874. do 1881. godine, kada je Šenoa bio i potpredsjednik Matice.

Šenoa je svoj prvi povijesni roman *Zlatarevo zlato* (1871) u nastavcima počeo objavljivati upravo u *Vienacu* kao i romane *Čuvaj se senjske ruke* (1875) i *Seljačka buna* (1877). Matica će 1879. kao knjigu objaviti i roman *Prosjak Luka* u kojem Šenoa tematizira suvremenost iz izrazite socijalne perspektive. Godine 1874. održana je važna sjednica Matice ilirske na kojoj je prihvaćen prijedlog o promjeni imena u Matica hrvatska. Za predsjednika je izabran Ivan Kukuljević koji je tu dužnost obnašao do svoje smrti 1889. godine. Sama imena Matičinih predsjednika – Janko Drašković, Ambroz Vranyczany, Ivan Mažuranić, Matija Mesić i Ivan Kukuljević pokazuju da su se na čelu Matice nalazile najistaknutije kulturne i političke ličnosti toga vremena. S Kukuljevićem dolazi i do promjena u izdavačkoj djelatnosti Matice što se očituju u izdavanju prijevoda iz europske književnosti na hrvatski jezik. Tako tijekom 1875. i 1876. Matica objavljuje tri knjige Julesa Vernea, *Od zemlje do Mjeseca*, *Oko Mjeseca* i *Put oko Zemlje za 80 dana*. Prevode se i djela antičkih pisaca Homera, Herodota, Salustija, Cicerona i Tacita. Promjena koju je u izdavačku djelatnost unio Kukuljević očitovala se i u povećanju izdanih naslova. Tako je za njegova mandata objavljeno oko 120 naslova. Tom povećanju broja naslova doprinijelo je i pokretanje nove biblioteke Poučna knjižica (1878) u kojoj izlaze knjige kao što su *Prirodni zemljopis Hrvatske* Vjekoslava Klaića i *Lučba za svakoga ili popularna kemija* Bogoslava Šuleka. Nakon Kukuljevićeve smrti predsjednik Matice postaje povjesničar Tadija Smičiklas (1843–1914) koji dužnost predsjednika Matice obavlja do 1901. kada je izabran za predsjednika JAZU-a. Smičiklas je autor prvog na izvorima utemeljenog pregleda hrvatske povijesti *Poviest Hrvatska* (1879) i knjige *Poviest hrvatska I.* (1882) čiji je diskurs blizak tada dominantnoj nacionalnoj dijalektici koja je smisao hrvatske povijesti vidjela u neprekidnoj borbi Hrvata s drugim prijetećim narodima. Godine 1904. Tadija Smičiklas počinje izdavanje serije »Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije« u kojoj su objavljivane najvažnije isprave za hrvatsku srednjovjekovnu povijest. U Matičinu časopisu *Vienac* mnogi su književnici i nakon Šenoine smrti objavljivali svoja djela. Tako je u sklopu *Vienca* 1883. u nastavcima objavljen roman Eugena Kumičića *Začuđeni svatovi*, a iste je godine taj pobornik naturalizma objavio i roman *Gospođa Sabina*. Deset godina kasnije romanom *Urota zrinjsko-frankopanska* Kumičić ponovno oživljava Šenoinu

konceptiju povijesnog romana. U *Viencu* je 1888. u nastavcima počeo izlaziti i roman Ante Kovačića *U registraturi* koji mnogi povjesničari književnosti drže najboljim romanom hrvatskog realizma. I nadolazeća književna moderna također je najavljena u *Viencu*, i to 1891. kad je objavljena psihološka novela *Misao na vječnost* Janka Leskovara.

Uz Maticu hrvatsku najvažniji izdavač tijekom druge polovice 19. stoljeća bila je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Iako je Sabor još 1861. potvrdio prijedlog biskupa Strossmayera o osnivanju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, kralj je tek 1863. potvrdio rješenje o osnivanju Akademije, ali ne i njezina pravila. Nakon što je 1866. Sabor prihvatio prerađena pravila osnovana je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i to uz izdašno pokroviteljstvo biskupa Strossmayera koji je za osnutak Akademije priložio 50.000 forinti. Bio je to najplastičniji primjer transformacije materijalnog kapitala (slavonska hrastovina) u kulturni kapital. Prvi predsjednik Akademije bio je Franjo Rački, a Akademija je bila podijeljena u tri razreda Historičko-filološki, Filozofičko-juridički i Matematičko-prirodoslovni. Sredinom 1867. Historičko-filološki razred održao je svoju prvu sjednicu čime je započelo Akademijino djelovanje. Do kraja 19. stoljeća Akademija je objavila 141 knjigu znanstvenog časopisa *Rad JAZU* (1867), zatim 26 knjiga niza *Starine* (1869), 18 svezaka niza *Djela JAZU* (1882), zatim 29 knjiga u nizu *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* i 21 knjigu u nizu *Stari pisci hrvatski* (1869). Od 1877. godine Akademija objavljuje *Ljetopis JAZU*, a od 1896. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* te od 1897. *Građu za povijest književnosti hrvatske*. Dok su Akademija, Matica i Pedagoški zbor širili znanstvenu i stručnu te umjetničku literaturu, »Društvo sv. Jeronima« orijentiralo se na literaturu namijenjenu široj čitačkoj publici. Društvo je osnovano 1868. sa zadaćom širenja pučke književnosti, a svoju je čitateljsku publiku tražilo u najširim slojevima društva. Do kraja 19. stoljeća tiskalo je preko stotinu knjiga poučnog, vjerskog i zabavnog sadržaja. Najveći uspjeh Društva bilo je izdavanje pučkog kalendara *Danica* (počeo izlaziti 1870), čiji su poučni i zabavni članci bili odlično primljeni kod velikog broja čitatelja, te je naklada kalendara neprestano rasla. Početna naklada *Danice* bila je 3000 primjeraka, a 1901. naklada je iznosila 50.000 primjeraka, da bi do 1918. narasla na 100.000 primjeraka.

Osim kulturnih institucija koje su se bavile izdavanjem knjiga veliki doprinos obogaćivanju kulturnog života u Hrvatskoj dala su glazbena društva. Prva glazbena društva u sjevernoj Hrvatskoj osnovana su po uzoru na slična austrijska glazbena društva (*Musikvereine*) u Beču (1812) i Grazu (1815). Tako su tijekom prve polovice 19. stoljeća i u Hrvatskoj osnovana glazbena društva u Križevcima (1813), Rijeci (1820), Zagrebu (1827), Varaždinu (1827), Osijeku (1830) i Petrinji (1841). Ta su glazbena društva najčešće proizlazila iz građanske prakse kućnog muziciranja, pa je

Stjepan Kovačević, Vatroslav Lisinski

Vatroslav Lisinski središnja je glazbena ličnost ilirskog pokreta. Autor je prve novije hrvatske opere *Ljubav i zloba*, koju su domaći glazbenici prvi put izveli 1846. godine u Zagrebu. Svoju je operu *Porin* dovršio 1852. godine, no ona je prvi put izvedena tek 1897. Lisinskog mnogi glazbeni povjesničari smatraju najnadarenijim melodičarom hrvatske glazbe 19. stoljeća.

(Izvor ilustracije: *Zaslužni Hrvati XIX st.*, Rijeka 1992. /pretisak/)

Dora Pejačević
(Zavičajni muzej Našice)

Dora je svoju glazbenu izobrazbu započela u glazbenoj školi Hrvatskog glazbenog zavoda kod Václava Humla i u privatnoj glazbenoj školi Dragutina Kaisera. Praksu privatnog obrazovanja nastavlja i u Dresdenu gdje uči kod Percya Sherwooda i Henrija Petrija, te u Münchenu gdje uči kod Waltera Courvoisiera. No ta glazbena poduka bila je sekundarna u njezinu usavršavanju, jer je svoju glazbenu spremu uglavnom stekla upornim individualnim radom. U povijest hrvatske glazbe ušla je kao autorica prvog klavirskog koncerta (1913) i prve moderne simfonije (1917).

i zagrebački *Musikverein in Agram* nastao na osnovi građanskog muziciranja u kući zagrebačkog trgovca Đure Popovića. Glavni inicijatori za osnutak zagrebačkoga »Glazbenog društva« bili su njemački glazbenik Karlo Wisner-Morgenstern i Ivan Padovac (1800–1873) koji je tijekom života kao gitaristički virtuoz stekao europsku slavu. Budući da u Zagrebu nije bilo stalnog orkestra, društvo je na sebe preuzelo organizaciju koncertne djelatnosti te je »Glazbeno društvo« u tridesetim godinama 19. stoljeća priredilo i izvedbu nekoliko zahtjevnijih djela Josepha Haydna, Luigija Cherubinija i Wolfganga Amadeusa Mozarta. Dvije godine nakon osnutka u sklopu zagrebačkoga »Glazbenog društva« otvara se glazbena škola koja će 1916. postati Hrvatski zemaljski konzervatorij. Nakon privatnoga glazbenog školovanja u Pragu 1850. u Zagreb se vraća Vatroslav Lisinski, autor prvih hrvatskih opera *Ljubav i zloba* (1845) i *Porin* (1851), te se aktivno uključuje u rad »Glazbenog društva« i postaje član odbora za izradu novih pravila zagrebačkoga »Glazbenog društva«. Od 1861. društvo nosi ime »Narodni zemaljski glazbeni zavod«, a od 1895. »Hrvatski zemaljski glazbeni zavod«. Punu afirmaciju Glazbeni zavod i njegova glazbena škola dobivaju od početka sedamdesetih godina kada ravnatelj glazbene škole postaje Ivan Zajc (1832–1914) koji je bio središnja ličnost hrvatske opere u drugoj polovici 19. stoljeća. Njegov dolazak iz Beča u Zagreb 1870. kao i pokretanje stalne hrvatske opere omogućio je Hrvatski sabor koji je obvezao Vladu da Glazbenom zavodu poveća subvencije. Za otvaranje prve sezone

Zajc je skladao operu *Mislav* (1870) nakon koje slijedi opera *Ban Legat* (1872), a kao završni dio nacionalne povijesne trilogije sklada muzičku tragediju *Nikola Šubić Zrinski* (1876) koja je ubrzo stekla kulturni status hrvatske nacionalne opere. Taj glazbeni monumentalizam Zajc je preslikao iz talijanske opere koju je odlično upoznao školujući se na milanskom Konzervatoriju.

Pored monumentalnog pristupa povijesti, u 19. stoljeću prisutan je i izraziti anti-kvarni pristup povijesti što se najbolje očitovalo otvaranjem muzeja. Dok je u Zadru (1832) inicijativa za otvaranje muzeja došla od austrijskog namjesnika baruna Vettera von Lillienberga, u Zagrebu su otvaranje muzeja potakli ilirci čiju je inicijativu prihvatio Sabor koji je 1836. utemeljio muzej. Narodni muzej u Zagrebu bio je smješten u Narodnom domu, a muzejska pravila rada bila su potvrđena trideset godina kasnije. Od 1870. Muzej je počeo izdavati *Viestnik Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu*, prvi muzejski i arheološki časopis u Hrvatskoj. Narodni muzej je 1878. razdijeljen u više specijaliziranih samostalnih odjela, i to u Arheološki odjel čije je ravnatelj bio Šime Ljubić, zatim u Zoološki odjel s ravnateljem Spiridonom Brusinom, te u Mineraloško-petrografski odjel s ravnateljem Đurom Pilarom. Nakon Pilarove smrti od Mineraloško-petrografskog odjela odvojio se Geološko-paleontološki odjel pod vodstvom Dragutina Gorjanovića-Krambergera. Na inicijativu Isidora Kršnjavoga utemeljen je Muzej za umjetnost i obrt kao odjel Narodnog muzeja, a otvoren je 1882. u zgradi Trgovačko-obrtničke komore. Do kraja 19. stoljeća svi su veći gradovi dobili svoje muzeje, tako je u Osijeku muzej otvoren 1877. godine, a u Rijeci 1889. godine.

Arhitektura, likovna umjetnost i modernistički okret

Tijekom prve polovice 19. stoljeća vlastelinske obitelji glavni su financijeri novih projekata u arhitekturi. Tako početkom stoljeća članovi grofovske obitelji Pejačević u Slavoniji grade dvorce kasnobaroknog stila u Našicama, osječkoj Retfali i Virovici. Dok dvorci obitelji Pejačević imaju samo naznake klasicizma, dvorac baruna Josipa Vrkljana u Januševcu pravi je primjer tadašnje klasicističke arhitekture. Jednako tako i župna crkva sv. Terezije u Suhopolju, izgrađena pod pokroviteljstvom vlastelinske obitelji Janković, istaknuti je primjer tadašnje sakralne klasicističke arhitekture. Vodeći graditelj toga razdoblja u Zagrebu i okolici je češki arhitekt Bartol Felbinger, a prema njegovim je projektima izgrađeno i adaptirano niz zagrebačkih kuća i zgrada. Felbinger je sudjelovao i u izgradnji klasicističke palače grofa Karla Draškovića u Opatičkoj ulici, koju su na sugestiju Janka Draškovića 1846. otkupili vodeći ilirci i nazvali je Narodni dom. Obitelj Drašković od 1840. do 1860. obnavlja dvorac u Trakošćanu u neogotičkom stilu, a tijekom obnove realiziran je i perivoj s obilježjima engleske parkovne arhitekture. Prva polovica 19. stoljeća karakteristična je po brojnim projektima vezanima uz parkovnu arhitekturu. Tako barun Joseph Prandau početkom 19. stoljeća prostor oko valpovačkog dvorca preuređuje u prostorni perivoj u stilu engleskog pejzažnog parka, nadovezujući ga na lovački barokni park iz 18. stoljeća. Osječki Gradski vrt, koji je još sredinom 18. stoljeća uređen pod utjecajem francuske parkovne arhitekture, 1812. dobiva svoj glazbeni paviljon od rezbarene drvene konstrukcije. U Karlovcu se prvi perivoj podiže za vrijeme kratkotrajne francuske vladavine, a Bjelovar svoje šetalište s drvoredom platana dobiva oko 1828. godine. Sljedeće godine svoj prvi javni perivoj dobiva Zadar na prostoru bastiona Grimani, a Split nakon rušenja revelina Šperuna. I Opatija svoj turistički početak duguje perivoju kojeg od 1844. uređuje riječki trgovac Iginio Scarpa pored svoje vile Angioline. Vrhunac parkovne arhitekture u tom je razdoblju dostignut završetkom zagrebačkog parka Maksimir. Park je još krajem 18. stoljeća osmislio biskup Maksimilijan Vrhovac, a svoj je konačni oblik engleskog pejzažnog perivoja s obilježjima romantizma dobio 1847. pod okriljem biskupa Jurja Haulika.

Tijekom neoapsolutizma Hrvatska dobiva svoje prve urbanističke planove, tako je red gradnje za Hrvatsku i Slavoniju proglašen 1852., a Zagreb je svoj prvi red gradnje dobio 1855. Dvije godine kasnije u Donjem gradu pokraj Samostana sestara milosrdnica izgradit će se zgrada u kojoj je trebala biti smještena Zemaljska bolnica. S tom se zgradom Zagreb počeo spuštati u nizinu koja je otvorila novi urbanistički prostor. Na drugoj strani izgradnjom sinagoge 1867., prema projektu bečkog graditelja Franje Kleina, novi trg Zrinjevac spaja se s Jelačićevim trgom. Izgradnja palače JAZU-a na Zrinjvcu otvorit će prostor na kojem će se kasnije podići Umjetnički paviljon (1898). Krajnju granicu na jugu povukla je trasa željezničke pruge uz koju je podignut Botanički vrt (1891) i godinu dana kasnije zgrada Glavnog kolodvora. Okvirnu koncepciju te Zelene potkove dobrim je dijelom odredio urbanistički plan iz 1887. s pravokutnim

Šibenski gradski perivoj (Zbirka razglednica F. A. Fantulin, Šibenik)

U perivoju je 1896. podignut spomenik šibenčaninu Niccolòu Tommaseu, istaknutom književniku i leksikografu. Tommaseo je tijekom ilirskog razdoblja surađivao s Ivanom Kukuljevićem, koji mu je u Zagrebu 1844. tiskao knjigu *Iskrice*. Knjiga je bila odlično prihvaćena, pa je ubrzo doživjela i svoje drugo izdanje. Svojim leksikografskim radovima (*Rječnikom sinonima* i *Novim rječnikom talijanskog jezika*), Tommaseo se upisao u sam vrh tadašnje talijanske leksikografije.

Herman Bollé, *Glavno pročelje Zagrebačke katedrale nakon restauriranja, 1902.* (Muzej grada Zagreba, 3052)

Ivan Kukuljević Sakcinski, koji je 1855. imenovan za konzervatora u Hrvatskoj i Slavoniji od strane bečkog Središnjeg povjerenstva za zaštitu i proučavanje spomenika graditeljstva, još je 1856. predložio obnovu srednjovjekovne Zagrebačke katedrale. No prve konkretne planove za rekonstrukciju izložio je 1878. poznati bečki arhitekt Friedrich Schmidt. Tijekom potresa 1880. došlo je do velikih oštećenja na Katedrali, pa je tri godine kasnije osnovano društvo za dogradnju Katedrale. Bolléov projekt neogotičke obnove, koji se idejno nadovezivao na Schmidtov plan, prihvaćen je 1884., a restauracija je trajala sve do 1902. godine.

(Izvor: Dragan Damjanović, *Arhitekt Herman Bollé*, Leykam international d. o. o. – Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 2013., 163.)

rasporedom ulica i nizom velikih trgova i perivoja u Donjem gradu, a u potpunosti ju je definirala Lenucijeva regulacija Trga Franje Josipa iz 1897. godine. Karlovčanin Milan Lenuci glavni je tadašnji zagrebački urbanistički strateg, osobito između 1891. i 1912. jer u tom periodu samostalno odlučuje o urbanističkom i prostornom planiranju grada Zagreba. Pojačana gradnja u sedamdesetim godinama potaknut će osnivanje zagrebačkog Kluba inženirah i arhitekatah (1878), koji će od 1880. do 1914. izdavati svoje *Viesti*. U Klubu je jedino Franjo Klein, koji je tada zajedno s Jankom Grahonom vodio graditeljsku tvrtku i imao status autoriziranoga civilnog arhitekta. Dolaskom Hermana Bolléa u Zagreb, Klein je izgubio dominantni status na zagrebačkoj graditeljskoj sceni, koji je držao tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina, što potvrđuju njegovi brojni projekti kao što su hotel »K caru austrijanskomu«, pravoslavna crkva, sinagoga, kuća Rosenfeld, zgrada Prve hrvatske štedionice, zgrada Glazbenog zavoda i zgrada »Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva«. Godina 1889. simbolički obilježava smjenu na graditeljskoj sceni. Naime, te godine umire Franjo Klein, a u Zagrebu se osniva nova projektna i građevinska tvrtka Hönigsberg i Deutsch. Tvrtku su vodili arhitekti Lav Hönigsberg i Julije Deutsch koji do 1910. grade niz historicističkih zgrada u Donjem gradu, kao što su Učiteljski dom (1889), Starčevićev dom (1895) i palača Vlahe Bukovca (1896). Izvan Zagreba projektiraju Financijalnu palaču u Požegi (1895), projektiraju i grade sinagoge u Križevcima (1895) i Slavanskom Brodu (1896).

Vodeći graditelj u tom razdoblju bio je Herman Bollé, arhitekt iz Kölna. Bollé svoju graditeljsku karijeru u Hrvatskoj započinje 1876. kao pomagač bečkom arhitektu

Zgrada Liceja sv. Dimitrija, pogled na kapelu Liceja oko 1906. (Zbirka razglednica Konzervatorskog odjela u Zadru)

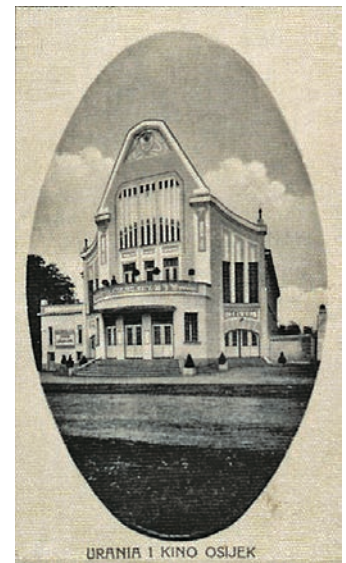
Zgradu je u neoklasicističkom stilu projektirao bečki arhitekt Karl Susan, a građena je od 1901. do 1906. godine. Zgrada liceja bila je završni projekt na izgradnji zadarske jugozapadne obale koja je svoju novu vizuru zadobila u razdoblju od 1875. do 1906. godine. U zgradi je bio smješten privatni licej za djevojke, a ta je škola bila jedna od rijetkih srednjih škola u Dalmaciji koju su mogle pohadati djevojke.

Friedrichu Schmidtu pri dovršenju Đakovačke katedrale. Sa Schmidtom surađuje i prilikom izgradnje Akademijine zgrade od 1877. do 1879. godine. Bolléovi najznačajniji projekti bili su obnova svetišta Majke Božje Snježne u Mariji Bistrici (1878–1883), Zgrada klasične gimnazije u Osijeku (1881–1883), a u Zagrebu zgrada Kemijskog zavoda (1883–1884), palača Obrtne škole i Muzeja za umjetnost i obrt (1891), obnova Zagrebačke katedrale (1882–1902), obnova palače Odjela za bogoštovlje i nastavu u Opatičkoj ulici (1892). Njegovo životno remek-djelo je uređenje Mirogoja gdje je umjesto brojnih manjih groblja 1876. nastalo središnje zagrebačko groblje. Osobito su dojmive Bolléove monumentalne arkade, koje su se prema njegovoj zamisli gradile u stilu neorenesanse od 1879. do 1917. godine.

Iako se u Dalmaciji tijekom 19. stoljeća puno manje gradilo nego u sjevernoj Hrvatskoj i dalmatinski su gradovi tijekom druge polovice 19. stoljeća dobili neke važne građevine. Tako je u Dubrovniku prema nacrtima Mihovila Klaića izgrađeno kazalište na koje se nadovezala zgrada Vijećnice (1867) karakteristična po neorenesansnom pročelju, a projektirao ju je arhitekt Emil Vecchiotti. Rušenjem bedema u Šibeniku i Zadru otvaraju se veći urbanistički prostori, pa tako Šibenik dobiva novi središnji gradski prostor Poljane, a zadarska zapadna obala dobiva sasvim novo srednjoeuropsko lice koje karakterizira niz četverokatnica podignutih uz obalu. U Splitu se 1858. gradi palača Bajamonti, a prema projektu venecijanskog arhitekta Giovannija Battista Medune tijekom 1864. i 1865. podiže se zapadno krilo Prokurativa u neorenesansnom stilu. Godine 1880. na Rivi se ispred Prokurativa podiže historiciistička Monumentalna česma.

Rijeka kao jedan od najvećih gospodarskih centara uz Zagreb i Osijek dobiva dvije velebne palače. Prva od njih je Guvernerova palača koja se počela graditi 1893. na inicijativu guvernera Ljudevita Batthyanya. Palača je rađena prema projektu budimpeštanskog arhitekta Alajosa Hauszmana, a njezina je izgradnja završena 1897. Iste je godine na riječkoj obali sagrađena monumentalna historicistička palača pomorsko-brodarskog poduzeća »Adria« prema projektu arhitekta Vilmosa Freunda.

Slavonsku arhitekturu druge polovice 19. stoljeća karakterizira izgradnja nekoliko reprezentativnih sakralnih građevina. Najvelebnija među njima je neoromanička

Kino »Urania« u Osijeku, razglednica (Muzej Slavonije u Osijeku)

Najreprezentativniju secesijsku zgradu u Osijeku projektirao je osječki arhitekt Viktor Axmann. Nakon što je 1900. diplomirao arhitekturu u Münchenu, Axmann odlazi u Beč na usavršavanje, gdje usvaja secesijski stil gradnje koji će obilježiti prvo razdoblje njegova rada od 1905. do 1914. godine. Osim svojim graditeljskim projektima bavio se i urbanističkim planiranjem, a na osnovu nekih njegovih urbanističkih planova 1912. je izrađena Regulatorna osnova za grad Osijek. Za projekt kina »Urania« Axmann je osvojio prvu nagradu na Prvoj međunarodnoj kino-izložbi u Beču.

**Sinagoga u Vukovaru,
kolorirana razglednica, 1902.
(Zbirka razglednica, Gradski
muzej Vukovar)**

Vukovarska je sinagoga, uz onu u Rijeci, bila jedna od rijetkih kupolnih sinagoga u Hrvatskoj. U stilu sefardskog hrama projektirao ju je i gradio bečki arhitekt Ludwig Schöne. Gradnja sinagoge završena je krajem 1889. kada je sinagoga i posvećena. Za razliku od prve vukovarske sinagoge-kuće (1845), veliki je vukovarski »templ« smješten na brijegu unutar starog dijela grada. Ta je sinagoga bila jedna od najistaknutijih građevina u tadašnjem Vukovaru. Unutrašnjost sinagoge bila je prepoznatljiva po jednoj od najraskošnijih menora i po stupovima galerije modeliranim u perzijskom stilu.

Đakovačka katedrala, čija je gradnja prema projektu bečkog arhitekta Karla Rösnera započela 1866., a dovršena 1882. godine. Nakon Rösnerove smrti 1870. građevinskim poslovima na katedrali sv. Petra rukovodio je arhitekt Friedrich Schmidt. Druga istaknuta sakralna građevina izgrađena je u Vukovaru 1889., a riječ je o kupolnoj sinagogi koja je svojom pozicijom i veličinom dominirala tadašnjom vukovarskom panoramom. Slavonska sakralna trijada završava u Osijeku 1898. kada je dovršena neogotička župna crkva sv. Petra i Pavla prema projektu njemačkog arhitekta Franza Langenberga.

Izgradnju kazališnih, kolodvorskih i gimnazijskih zgrada tijekom druge polovice 19. stoljeća obilježava svojevrtni trend specijalističke arhitekture. Tako gimnazijske zgrade u Rijeci i Zagrebu projektira i gradi specijalistička tvrtka Ludwig & Hülssner. Mađarski graditelj Ferenc Pfaffa u potpunosti se specijalizirao za izgradnju kolodvorskih zgrada. Tako je u Mađarskoj projektirao kolodvorske zgrade u Aradu, Debrecinu i Pečuhu, a u Hrvatskoj u Zagrebu, Rijeci, Karlovcu i Osijeku. Projektni atelijer Fellner i Helmer projektirao je tri velike kazališne zgrade. Prva je izgrađena u Varaždinu (1873) a projektirao ju je Hermann Helmer i to prije nego što je 1873. osnovao zajednički atelijer s kolegom Ferdinandom Fellnerom. Prvo zajedničko kazalište dvojac gradi u Rijeci od 1883. do 1885. godine. Riječko kazalište prva je zgrada u Rijeci u kojoj je primijenjena elektrifikacija. Atelijer Fellner i Helmer projektirao je i kazališnu zgradu u Zagrebu. Oni su 1894. sklopili ugovor o gradnji kazališne zgrade koju su dovršili 1895. godine.

Secesijsku arhitekturu u Hrvatskoj dobrim je dijelom obilježio arhitekt Viktor Kovačić koji je u časopisu *Život* objavio programski tekst »Moderna arhitektura« u kojem se zalagao za arhitektonsku individualnost i kritizirao dotadašnju zadanost povijesnih stilova. Udobnost i praktičnost građevina koje je Kovačić zastupao u svojem tekstu dobrim će dijelom u arhitektonskim projektima realizirati mađarski

Vjekoslav Karas, *Majka izlaže Mojsija na obalu rijeke*, ulje na platnu, 1842/1843. (Gradski muzej Karlovac)

Karlovcjanin Vjekoslav Karas svoju slikarsku izobrazbu započeo je u Firenci 1838. godine, a nastavio u Rimu (1841–1847). Njegovo najistaknutije djelo talijanske faze je slika *Rimljanka s lutnjom*. Nakon boravka u Italiji vraća se u Hrvatsku, gdje je od dijela javnosti proglašen za prvog pravog ilirskog slikara. Od Karasa se puno očekivalo, osobito po pitanju osnivanja prve hrvatske likovne škole. U tom pravcu išlo je i njegovo imenovanje za privremenog učitelja na Risarskoj školi u Zagrebu 1849. godine.

arhitekt Aladar Baranyai, a primjer te secesijske arhitekture njegova je vila na Tuškancu (1909). Osječku je pak secesijsku arhitekturu obilježila izgradnja niza secesijskih kuća u današnjoj Europskoj aveniji, a ta je ulica projektirana i prema djelomičnoj regulatornoj zamisli glavnog osječkoga secesijskog arhitekta Viktora Axmanna. Najmonumentalniji primjer secesijske arhitekture u Hrvatskoj je zgrada Sveučilišne biblioteke u Zagrebu. Izgrađena je 1913. prema projektu zagrebačkog arhitekta Rudolfa Lubynskog.

Gotovo tijekom cijele prve polovice 19. stoljeća slikarsku scenu u Hrvatskoj uglavnom su činili slikari koji su dolazili iz Italije, Austrije, Mađarske, Slovenije, Češke i Slovačke. Budući da u većini gradova nije bilo stalnih slikara to su razdoblje obilježili putujući slikari. Ti slikarski nomadi putovali su po gradovima i vlastelinstvima radeći najčešće portrete bogatijih građana i njihovih obitelji kao i portrete članova vlastelinskih obitelji. Dubrovnik je početkom 19. stoljeća bio jedan od rijetkih gradova koji je imao slikara iz vlastitog grada. Bio je to Rafo Martini kojeg je vijeće Republike poslalo na školovanje u Rim kod majstora Antona Marona. Martini se krajem 18. stoljeća vraća u rodni grad u kojem pokušava otvoriti umjetničku školu, ali prvi posao dobiva tek za vrijeme francuske uprave i to kao nastavnik crtanja u dubrovačkom liceju. U Dubrovniku je početkom 19. stoljeća djelovao i talijanski slikar Carmelo Reggio koji je izradio seriju portreta slavni Dubrovčana, na temelju Martinijevih uzoraka. Dok je Dalmacija slikarski bila vezana uz Italiju, u Slavoniju su dolazili slikari iz Srednje Europe. Tako slikarsku radionicu u Osijeku 1816. otvara slovački slikar Gottfried Pfaltz, a obiteljsku slikarsku tradiciju nastavlja i njegov sin Franjo Pfaltz rođen u Vinkovcima. Franjo Pfaltz nakon školovanja na Bečkoj akademiji radi kao stalni samostalni slikar u Osijeku, a svojim slikarskim djelovanjem pokriva cijelu istočnu Slavoniju. Kao i gotovo svi tadašnji slikari najviše radi portrete među kojima se ističu portreti Ivana i Magdalene Zanetty. Portreti s obilježjima bečkog bidermajera karakterizirat će rad tadašnjih brojnih slikara, a u Zagrebu će modu bidermajerskog portreta proširiti slovenski slikar Mihael Stroy. On portretira brojne osobe iz tadašnjeg crkvenog i političkog života, ali i književnike Stanka Vraza i Pavla Stoosa. Pjesnika Stanka Vraza portretirao je i sredinom stoljeća tada

Ivan Moretti, *Posljednji trenuci Petra Zrinskog i Franje Krste Frankopana u tamnici*, ulje na platnu (Galerija likovnih umjetnosti, Osijek)

Utamničenje Zrinskog i Frankopana bila je česta tema hrvatskog historijskog slikarstva 19. stoljeća. U hrvatsko je slikarstvo tema urote Zrinskog i Frankopana došla preko mađarskih slikara Viktora Madarásza i Károlya Jakobeya. Moretti je svoju sliku naslikao u Osijeku između 1869. i 1873. godine, a deset godina nakon njega istom se tematikom bavi i Ferdinand Quiquerez. Tema je osobito zaokupljala slikara Otona Ivekovića koji je 1887. godine naslikao *Oproštaj Petra Zrinskog od Katarine*, dok je svoju najpopularniju verziju rastanka Petra i Katarine naslikao 1901. godine.

najperspektivniji hrvatski slikar Vjekoslav Karas. Na inicijativu Ivana Kukuljevića, predsjednika tada tek osnovanog »Društva za jugoslavensku pověstnicu i starine«, Karas odlazi u Bosnu radi slikanja stare bosanske spomeničke i umjetničke baštine. Po povratku iz Bosne vraća se u rodni Karlovac gdje nastaju njegovi najuspješniji portreti među kojima se posebno ističu portreti Ane i Miije Krešića.

Zagrebačku slikarsku scenu obogatio je dolazak Pražanina Dragutina Starka, koji je od 1854. do 1877. radio kao učitelj risanja na zagrebačkoj realci. Kod njega je učila prva hrvatska slikarica plemkinja Fani Daubachy Brlić koju je kasnije slikarstvu podučavao i Ivan Zache. Gradske risarske škole (Osijek, Varaždin, Zagreb, Karlovac i Rijeka) odigrale su važnu ulogu u razvoju slikarstva u tadašnjoj Hrvatskoj, jer su bar djelomično nadopunjavale nedostatak gradskih slikarskih škola. Tako je u osječkoj risarskoj školi kao učitelj crtanja radio moravski slikar Franjo Conrad von Hötendorf kojeg na tom nastavničkom mjestu zamjenjuje njegov sin Hugo. Hugo se školovao u nekoliko bečkih slikarskih atelijera te je nakon boravka u Italiji nastavio očev posao u Osijeku. Njegove slike, kao i radovi njegova učenika Adolfa Waldingera čine najreprezentativniji opus slavonskog slikarstva 19. stoljeća.

Od 1869. nastavničko mjesto na osječkoj risarskoj školi dobiva splitski slikar Ivan Moretti, koji se ne zadržava dugo u Osijeku. U Morettijevoj osječkoj fazi između 1869. i 1873. nastat će slika *Posljednji trenuci Petra Zrinskog i Franje Krste Frankopana u tamnici*. Utamničenje Zrinskog i Frankopana bila je česta tema hrvatskoga historijskog slikarstva u 19. stoljeću. U hrvatsko slikarstvo tema urote Zrinskog i Frankopana došla je preko mađarskih slikara Viktora Madarásza i Károlya Jakobeya. Deset godina nakon Morettija istom se tematikom bavi i Ferdinand Quiquerez. Tema je osobito zaokupljala slikara Otona Ivekovića koji je 1887. naslikao *Oproštaj Petra Zrinskog od Katarine*, a svoju najpopularniju verziju rastanka Petra i Katarine Zrinski naslikao je 1901. godine.

Od riječkih slikara iz toga razdoblja svako treba izdvojiti Giovannija Simonettija kojeg je nomadska narav tadašnjega slikarskog poziva odvojila od rodnoga grada. Nakon što je 1841. završio Akademiju u Veneciji još se dvije godine usavršavao u Rimu i Firenci, te se nakon toga na kraće vrijeme vraća u Rijeku gdje radi niz uspješnih portreta. Stalni atelijer otvara u Veneciji, ali tijekom svoga slikarskog života putuje i radi u brojnim gradovima. Slikarski ga je posao 1865. doveo i do biskupa Strossmayera s kojim zajedno putuje po Italiji i savjetuje ga oko kupovine slika za biskupovu zbirku starih majstora. Kao i većina tadašnjih slikara najviše radi portrete, a posebno je bio vješt u izradi minijatura. I zadarski slikar Francesco Salghetti-Drioli također uspješno surađuje s biskupom Strossmayerom za kojeg izrađuje alegorijsku sliku *Jugoslavija* (1870). Isti slikar 1872. Strossmayeru poklanja album skica i studija za sliku *Kristofor Kolumbo u lancima* (1850) koju je biskup ranije kupio za svoju Galeriju. Prijateljuje i s književnikom Nikolom Tommaseom koji mu daje ideje za brojne slike.

Za razliku od Simonettija, Salghetti-Drioli se nakon dužeg boravka u Italiji vraća u svoj rodni grad gdje radi do kraja života. Historijsko je slikarstvo prvog predstavnika u Hrvatskoj dobilo u mađarskom slikaru Josipu Franji Mücke. Završivši školovanje na Bečkoj akademiji Mücke slikarski posao dovodi u Slavoniju gdje slika u Osijeku i Đakovu. Zagrebačkoj javnosti Mücke se svojim opusom predstavlja 1864. na Prvoj hrvatsko-dalmatinsko-slavonskoj gospodarskoj izložbi. On sredinom šezdesetih

Mato Celestin Medović, Sv. Bonaventura, ulje na platnu, 1890. (Moderna galerija, Zagreb)

Slika je nastala za vrijeme Medovićeva studija na Akademiji u Münchenu. Kada se u Đakovu slavila četrdesetogodišnjica Strossmayerova biskupovanja, Medović je bio jedan od malobrojnih uzvanika na toj svečanosti, te je tom prilikom biskupu poklonio sliku. Na inicijativu Franje Račkog slika je bila izložena u Strossmayerovoj galeriji. No suradnja između Medovića i biskupa nije dugo trajala. Iako je s biskupom dogovorio izradu skica za dvije freske, naručene skice Strossmayer nije htio platiti. Ta je nerealizirana narudžba dovela do sudskog spora između Medovića i biskupa, koji je nakraju riješen nagodbom.

godina 19. stoljeća odlično koristi pojačani interes javnosti za povijesne teme, a prva važnija historijska slika bila mu je *Nikola Zrinjski na kuli Sigeta* (1865) koja nastaje povodom tristote obljetnice sigetske bitke. Nakon te slike Mücke radi niz djela s povijesnom tematikom: *Dolazak Hrvata, Savez Ljudevita Posavskoga sa Slovencima, Razjareni Hrvati ubijaju Ljutomisla i Smrt Stjepana II. Držislavića*. Kod Mückea prvu poduku u historijskom slikarstvu dobiva Ferdinand Quiquerez koji u Zagrebu napušta studiji prava i odlučuje se za slikarski poziv. Dobivši stipendiju odlazi na školovanje u München, a nakon toga se nekoliko godina usavršava u Italiji. Zanimljiv je njegov boravak u Crnoj Gori gdje slika teme vezane uz ratovanje crnogorske i osmanske vojske. Po povratku u Zagreb za trgovca umjetninama Petra Nikolića slika *Smrt Matije Gupca* (1878). Interes za tematiku seljačkog ustanka vjerojatno je potaknuo roman Augusta Šenoa *Seljačka buna*. Quiquerez nakon Gupca i dalje nastavlja s temama iz hrvatske povijesti te slika *Krunidbu kralja Zvonimira* (1879), *Posljednje časove Petra Zrinskog i Franje Krste Frankopana* (1883), *Juriš Nikole Zrinskog iz Sigeta* (1886), *Tomislava, prvog hrvatskog kralja* (1888), a završni rad njegova historicističkog slikarstva je alegorijska kompozicija *Antemurale Christianitatis* (1892).

Quiquerezov prijatelj, još iz doba školovanja u Münchenu, Isidor Kršnjavi krajem 19. stoljeća bitno će utjecati na cjelokupnu hrvatsku slikarsku scenu. Kršnjavi na Bečkom sveučilištu 1866. upisuje povijest, povijest umjetnosti i filozofiju, a 1868. upisuje se na bečku Akademiju likovnih umjetnosti, te kasnije i na Akademiju u Münchenu. Putuje po Italiji gdje se 1875. u Rimu povezuje s Bolléom koji je tamo sa Strossmayerom razgovarao o građevnom programu u Đakovu i Zagrebu. Krajem 1877. imenovan je izvanrednim profesorom povijesti umjetnosti i klasične

Vlaho Bukovac, *Gundulić zamišlja Osmana*, ulje na platnu, 1894. (Moderna galerija, Zagreb)

Slika je nastala tijekom Bukovčeva tzv. zagrebačkog razdoblja (1893–1898), a izložena je na Drugom venecijanskom bijenalu 1897. U tom razdoblju oko Bukovca se okupljaju mladi umjetnici koji se otvaraju prema modernim umjetničkim strujanjima i nastaje slikarski izričaj nazvan »zagrebačka šarena škola«. Tada je Bukovac naslikao i svečani zastor *Hrvatski narodni preporod* za novu kazališnu zgradu.

umjetničke arheologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Godine 1879. aktivira »Društvo umjetnosti«, a povjereno mu je i uređenje Strossmayerove galerije. Razlaz sa Strossmayerom započeo je kada je Kršnjavi prihvatio uređenje paviljona na Zemaljskoj izložbi u Budimpešti 1885., te od tada počinje približavanje Khuenovoj politici. Kršnjavi se upisuje na Pravni fakultet Sveučilišta u Beču, a doktorira u Grazu 1891. i te godine biva imenovan predstojnikom Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade. Razdoblje njegova službovanja obilježit će niz projekata vezanih uz likovnu umjetnost. Najveći umjetnički projekt Kršnjavoga uređenje je palače Odjela za bogoštovlje i nastavu (danas zgrada Hrvatskog instituta za povijest) na čijoj je obnovi angažirao tada vodeće hrvatske slikare i umjetnike. Za njegova predstojničkog mandata 1893. iz Pariza u Zagreb dolazi slikar Vlaho Bukovac koji u početku dobro surađuje s Kršnjavim. Tako se 1897., kada je Bukovac radio svoj *Autoportret u bijeloj košulji* (1897), činilo da će Zagreb napokon dobiti osobu oko koje će se oformiti hrvatska likovna škola. Tijekom te 1897. umjetnici okupljeni oko Bukovca radili su u novim atelijerima i pripremali se za izložbu koja se sljedeće godine održala u novom Umjetničkom paviljonu. Bukovac se te godine pripremao i za bečku izložbu Secesije (1898), a mnogo je vremena provodio u osmišljavanju svoga atelijera u novoj kući koju je za njega gradila tvrtka Hönigsberg i Deutsch. No, umjesto trajnog ostanka u Zagrebu zbog sukoba na umjetničkoj sceni Bukovac iduće godine nepovratno napušta Zagreb. Naime 1897. Vlaho Bukovac zajedno s mladim umjetnicima napušta »Društvo umjetnosti« koje je bilo pod velikim utjecajem Kršnjavoga, i u suradnji s modernističkim književnicima osniva »Društvo hrvatskih umjetnika«. Godine 1898. »Društvo hrvatskih umjetnika« u Umjetničkom

paviljonu priređuje izložbu »Hrvatski salon« i uz nju izdaje četiri broja istoimene publikacije što je bila prva velika javna manifestacija hrvatske likovne moderne. Na izložbi se predstavljaju kipari Robert Frangeš Mihanović i Rudolf Valdec, te slikari Vlaho Bukovac, Oton Iveković, Ferdo Kovačević, Bela Čikoš Sesija, Menci Clement Crnčić, Josip Bauer, Artur Oskar, Zora Preradović i Slava Raškaj. Salon je izazvao veliki interes javnosti pa je izložbu u Umjetničkom paviljonu, koji je preseljen s Milenijske izložbe u Budimpešti, posjetilo više od deset tisuća posjetitelja. Održavanje toga salona simbolički je označilo raskid s dotadašnjom tradicionalnom hrvatskom umjetničkom scenom.

Najpoznatiji hrvatski secesijski kipar bio je Ivan Meštrović (1883–1962) koji je svoju prvu kiparsku obuku dobio u splitskoj klesarskoj radionici majstora Pavla Bilinića. Nakon nekoliko mjeseci boravka u Splitu Meštrović odlazi u Beč gdje ga za Akademiju priprema Otto König. Godine 1901. primljen je na Akademiju kod prof. Edmunda Hellmera. Od 1903. član je bečke Secesije, a 1905. na tragu Rodina izrađuje remek-djelo *Zdenac života* koji je otkupljen na inicijativu Isidora Kršnjavog i postavljen ispred zgrade Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu. Pored Meštrovića drugi istaknuti hrvatski secesijski kipar bio je Robert Frangeš Mihanović čiji je kip umirućeg vojnika postavljen u Osijeku 1898. kao spomenik palim vojnicima Šokčevićeve pukovnije. Mihanović do 1914. stvara još nekoliko značajnih djela u secesijskom stilu kao što su *Navještenje* i *Bijeg u Egipat*.

Za razliku od hrvatskog romantizma i realizma hrvatska secesija/moderna bila je široki umjetnički pokret koji je obuhvaćao književnost, esejistiku, kritiku, likovnu umjetnost i dizajn. Tako je 1897. u Pragu objavljen prvi broj *Hrvatske misli*, glasila mladih hrvatskih modernista koji su zagovarali utilitarnu književnost. Iste godine kada Ivo Pilar izdaje svoju studiju *Secesija* (1898) bečka grupa hrvatskih modernista sklona artizmu počinje objavljivati časopis *Mladost*. Jedan od suradnika *Mladosti* bio je Ksaver Šandor Gjalski (1854–1935) autor romana *U noći* (1886) i *Radmilović* (1893) koji su izvršili snažan utjecaj na mlade modernističke književnike i umjetnike. No glavni predstavnik hrvatske književne moderne bio je pisac, esejist i kritičar Antun Gustav Matoš (1873–1914) koji u Mostaru 1899. u privatnoj nakladi tiska prvu knjigu pripovjedaka *Iverje* (1899). Već iduće godine u Zagrebu objavljuje *Novo iverje* i 1909. *Umorne priče*. S Matošem je hrvatska književnost po prvi put u potpunosti korespondirala s tadašnjim književnim kretanjima u Europi. Jednako tako hrvatsko slikarstvo otjelovljeno u Hrvatskoj školi oformljenoj na Akademiji u Münchenu (Münchenski krug) u potpunosti je korespondiralo sa zapadnoeuropskim, pariškim slikarstvom kroz djela Josipa Račića (*Ponts des Arts*, *Majka s djetetom*, *Autoportret*), Oskara Hermana (*Starac*, *Djevojčica*, *Žena s rukama u krilu*), Vladimira Becića (*Dama u crnom*, *Akt djevojke kod stola*, *Akt pred ogledalom*) i Miroslava Kraljevića (*Djevojka s modrim čarapama*, *Autoportret s lulom* i *Leda*). Najradikalniji okret od tradicije u svojim će književnim djelima *Ištipana hartija*, *Psovka* i *Isušena kaljuža* napraviti Janko Polić Kamov (1886–1910), a njegovu avangardnu kritiku građanskih kulturnih vrijednosti i nacionalne mitologije na genijalan će način sažeti Miroslav Krleža u djelu *Hrvatska rapsodija* (1918).

Ivan Meštrović, *Tomislav Krizman*, sadra, 1905. (Gliptoteka HAZU, Zagreb)

Krizman na studij u Beč dolazi 1903., a Meštrović je tada već član Udruženja bečke secesije. Tijekom 1904. Meštrović i Krizman imali su zajedničku manju izložbu u atelijeru Beatrix Gasse, a te godine Meštrović započinje i rad na Krizmanovoj skulpturi koju završava 1905. godine. Krizman je zajedno s Meštrovićem, Emanuelom Vidovićem, Mirkom Račkim i Ljubom Babićem činio grupu »Medulić«. Krizmanov secesijski stil ostavio je svoj trag i u grafičkom dizajnu Matičinih knjiga, koje je opremao između 1913. i 1917. godine.

- Anderson, Benedict: *Nacija zamišljena zajednica*, Zagreb 1990.
- Batinić, Štefka: *Zbirka školskih izvješća Hrvatskog školskog muzeja*, Zagreb 2007.
- Blažeković, Zdravko: *Glazba osjenjena politikom. Studije o hrvatskoj glazbi između 17. i 19. stoljeća*, Zagreb 2002.
- Bourdieu, Pierre: *Što znači govoriti. Ekonomija jezičnih razmjena*, Zagreb 1992.
- Brešić, Vinko: *Autobiografije hrvatskih pisaca*, Zagreb 1997.
- Brešić, V.: *Čitanje časopisa. Uvod u studij hrvatske književne periodike 19. st.*, Zagreb 2005.
- Brooks Tomljanovich, William: *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Zagreb 2001.
- Cuvaj, Antun: *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. I–XI, Zagreb 1910–1913.
- Dobronić, Lelja: *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Zagreb 1983.
- Foucault, Michel: *Znanje i moć*, Zagreb 1994.
- Gamulin, Grgo: *Hrvatsko slikarstvo XIX. stoljeća*, Zagreb 1995.
- Gamulin, G.: *Hrvatsko slikarstvo na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Zagreb 1995.
- Gamulin, G.: *Hrvatsko kiparstvo XIX i XX. stoljeća*, Zagreb 1999.
- Green, Andy: *Education and State formation: the rise of education systems in England, France and the USA*, London 1992.
- Grijak Zoran: »Uspomene i Razgovori s biskupom Strossmayerom Isidora Kršnjavoga kao povijesni izvor«, *Scrinia Slavonica*, god./sv. 11, Slavonski Brod 2011., 97–181.
- Gross Mirjana: *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860.*, Zagreb 1985.
- Gross, M. – Szabo, Agneza: *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992.
- Gross, M.: *Suvremena historiografija*, Zagreb 1996.
- Hameršak, Marijana: *Pričalice. O povijesti djetinjska i bajke*, Zagreb 2011.
- Haselsteiner, Horst: *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, Zagreb 1997.
- Historicizam u Hrvatskoj*, katalog izložbe, ur. Vladimir Maleković, Zagreb 2000.
- Hobsbawm, Eric: *Nacije i nacionalizam*, Zagreb 1993.
- Horbec, Ivana – Švoger, Vlasta: *Školstvo kao politicum: Opći školski red iz 1774.*, *Anali za povijest odgoja*, vol. 9, Zagreb 2010., 5–47.
- Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost, Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne, XIX. st.*, ur. Josip Bratulić, Josip Vončina i Dubravko Jelčić, Zagreb 2009.
- Iveljić, Iskra: *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb 2007.
- Jarnević, Dragojla: *Dnevnik*, prir. Irena Lukšić, Karlovac 2000.
- Jelavich, Charles: *Južnoslavenski nacionalizmi*, Zagreb 1992.
- Johnston, William: *Austrijski duh*, Zagreb 1993.
- Klasične gimnazije u Hrvatskoj* – katalog izložbe, ur. Štefka Batinić, Zagreb 2007.
- Knežević, Snješka: *Zagrebačka Zelena potkova*, Zagreb 1996.
- Korunić, Petar: *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije: Nacija i nacionalni identitet*, Slavonski Brod 2006.
- Kos, Koraljka: *Dora Pejačević*, Zagreb 2008.
- Leček, Suzana: *Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Bansknoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća*, *Radovi*, vol. 26, Zagreb 1993., 123–150.
- Luetić, Tihana: *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1974–1914). Društveni život, svakodnevnica, kultura, politika*, Zagreb 2012.
- Markus, Tomislav: *Bogoslav Šulek (1816–1895) i njegovo doba*, Zagreb 2008.
- Maruševski, Olga: *Iso Kršnjavi. Kultura i politika na zidovima palače u Opatičkoj 10*, Zagreb 2002.
- Mažuranić, Ivana: *Dobro jutro svijete! Dnevnički zapisi 1888–1891.*, Zagreb 2010.
- Melton, James Van Horn: *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*, Cambridge 2003.
- Ograjšek-Gorenjak, Ida: *Otvaranje ženskog liceja u Zagrebu*, *Povijest u nastavi*, god. IV, br. 8, Zagreb 2006.
- Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, ur. Dragutin Franković, Zagreb 1958.
- Protrka, Marina: *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*, Zagreb 2008.
- Sabotić, Ines: *Stare zagrebačke kavane i krčme*, Zagreb 2007.
- Secesija u Hrvatskoj* – katalog izložbe, Zagreb 2003.
- Stančić, Nikša: *Hrvatski narodni preporod 1790–1848, Hrvatski narodni preporod 1790–1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*, Zagreb 1985., 1–30.
- Stipčević, Aleksandar: *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, III. knjiga, Zagreb 2008.
- Šicel, Miroslav: *Povijest hrvatske književnosti – Knjiga I. od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoe 1750–1881.*, Zagreb 2004.
- Šicel, M.: *Povijest hrvatske književnosti – Knjiga II. realizam*, Zagreb 2005.
- Šicel, M.: *Povijest hrvatske književnosti – Knjiga III. moderna*, Zagreb 2005.

- Škiljan, Dubravko: *Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb 2002.
- Šokčević, Dinko: *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga*, Zagreb 2006.
- Švoger Vlasta: *Zagrebačko liberalno novinstvo 1848. –1852. i stvaranje moderne Hrvatske*, Zagreb 2007.
- Švoger, V.: O temeljima modernog školstva u Habsburškoj Monarhiji i Hrvatskoj, *Povijesni prilozi*, god. 30, br. 42, Zagreb 2012., 309–328.
- Švoger, V. – Horbec, Ivana: Početak modernoga srednjeg školstva u Habsburškoj Monarhiji: Nastavni plan za gimnazije (1849.), *Anali za povijest odgoja*, vol. 10, Zagreb 2011., 7–15.
- Tonković, Marija: *Židovi fotografi*, Zagreb 2004.
- Truhelka, Jagoda: Što da čitaju naše mlade djevojke, *Napredak*, br. 11, Zagreb 10. travnja 1893., 163–168.
- Vranješ-Šoljan, Božena: *Stanovništvo Banske Hrvatske. Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.*, Zagreb 2009.
- Vukelić, Vilma: *Tragovi prošlosti*, Zagreb 2003.
- Žene u Hrvatskoj – Ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, Zagreb 2004.
- Župan, Dinko: Utjecaji Mažuranićeve reforme školstva na pučko školstvo u Slavoniji (1875–1885), *Scrinia Slavonica*, god./br. 2, Slavonski Brod 2002., 277–292.
- Župan, D.: *Books I have read – Dora Pejačević kao čitateljica*, *Scrinia Slavonica*, god./br. 12, Slavonski Brod 2012., 115–177.
- Župan, D.: *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868–1918)*, Osijek – Slavonski Brod 2013.